

בסוגריים: פרק בתולדות הספר העברי ובההדרת הטקסטים

סיני תוראן

הסוגריים הם מן הסימנים הגרפיים הפשוטים והשכיחים בספר העברי המודפס. מראשיתם הם שימשו כסימן פיסוק לציון 'מאמר מוסגר' (היגד בעל משמעות משנית בתוך המשפט) וגם לצרכים טכניים וביקורתיים שונים. הגבולות בין השימושים הללו לא תמיד ברורים; למשל לציון מקור או לחילוף נוסח בסוגריים מיוחסת בדרך כלל חשיבות משנית. הסוגריים חדרו לתרבות הכתיבה בעברית, בעיקר בתקופת המעבר שבין עידן כתבי-היד לעידן הדפוס (בתחילת המאה ה־17, לכל המאוחר) מתרבות הכתיבה הכללית. ברם, לסימן זה יש רקע ובסיס בקריאה ובכתיבה בעברית העתיקה, דווקא מצד השימוש הטכני-ביקורתי המחודש בדפוס העברי, שבו נתמקד כאן. מטרתנו לאפיין את עיקרי התופעות ואת התפתחותן, בלי לפרט את שכיחותן ואת תפוצתן הגאוגרפית.

נושא המאמר קשור ל'תולדות הביקורת הפילולוגית' של התלמוד¹ ולדרכי ההדרת ספרות ישראל בכלל. הסוגריים, שהיו מרכיבי הכתיבה הצנועים והזנוחים – הנקראים 'פְּרָה־טקסטואלים' או 'פְּרִי-סקריפטואלים'² – הפכו להיות נחוצים בשימוש הטכני-ביקורתי אף יותר מאשר בשימוש הרטורי ('מאמר מוסגר').³ השימוש בסוגריים, לרבות העדויות הישירות

1. ראו L. Dukes, 'Wissenschaftliche Blätter aus der Veitel Heine Ephraim'schen Lehranstalt (Beth-ha-Midrash) in Berlin', *Ben Chananja* 5 (1862), pp. 360–361.
2. על אחדים מרכיבי הכתיבה הללו ראו מאמרי: ס' תוראן, 'פרקי מבוא לתולדות הפיסוק העברי', תרביץ עא (תשס"ב) [להלן תוראן, פרקי מבוא], עמ' 454–456, 525–526 ועוד (המאמר נכתב כהקדמה למאמר שלפנינו, שרובו נכתב שנים אחדות קודם). ראו גם י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: בשערי הדפוס, ירושלים תשע"ד (להלן שפיגל, בשערי הדפוס), עמ' 413–437 (ובו מקורות נוספים, בעיקר מן המחצית השנייה של המאה הי"ח ואילך). ראו גם תוראן, 'לתולדות ה"ד" המורה באצבע בספר העברי ובמנהגי קריאת התורה', כנישתא 3 (תשס"ז), עמ' שיז–שכה.
3. התופעה הסגנונית הנקראת 'מאמר מוסגר' תוארה בידי מפרשי המקרא והמדקדקים מימי הביניים. אבולווליד מרוואן (יונה) אבן ג'נאח מספרד, במחצית הראשונה של המאה הי"א, מתאר את המאמר המוסגר בספרו (בתרגומו של יהודה אבן תיבון) כדלהלן: 'הקורות דברים, וכן יקרא כל דבר שיכנס בתוך דברים שלא נשלם ענינם', ספר הרקמה, מהד' מ' וילנסקי, מהד' ב', ירושלים תשכ"ד, עמ' שסה. ראו שם גם עמ' 363, 366, 664. וראו גם, רש"י לבראשית לט, יז. אשר לספרות העברית של ימי הביניים, ראו: W. Bacher, *Aus der Schrifterklärung des Abulwalid Merwan ibn Ganach (R. Jona)*, Budapest 1889, p. 19; א' מירסקי, הפיסוק של הסגנון העברי, ירושלים תשל"ח, עמ' 72–74, 88–89; נ' אלוני, 'עיונים ודיונים ב"ספר העיונים והדיונים' ("כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אכרה") לר' משה אבן עזרא', י' בלאו ואחרים (עורכים), חקרי מזרח, לזכר דוד צבי בנעט, ירושלים תשל"ט, החלק העברי, עמ' 56, 58. על הדרכים לבטא מאמר מוסגר, בלי סימני פיסוק, בספרות היהודית הקלסית (עברית וארמית),

על השימוש בהם, אכן משקף שיטות שונות בענייני ביקורת הנוסח, בכל ענפי הספרות העברית הקלסית. שיטות הגהת הספרים העבריים וההדרתם והתפתחותן מעולם לא נותקו מנוהגי הכתיבה והמסירה של התרבויות השכנות. וגם בנוגע לסוגריים, כאמור, אי אפשר להתעלם מתולדות סימן זה במסורת הספרות הקלסית באירופה, ומשימושיו בהדרת ספרות זו ובהדפסתה.⁴ עם זאת, ניווכח לדעת שהשיטות שצוינו לעיל בנוגע לטקסט ואשר משתקפות בתולדות הספר העברי הן אופייניות וייחודיות, במידה ניכרת, לספרות העברית והארמית.

א. סוגי הסוגריים, תפקידיהם ושמותיהם

הסוגריים, עם סימני פיסוק אחרים, מופיעים בכתבי-היד של חכמי אומות העולם ושל ההומניסטים האיטלקים החל מהמחצית השנייה של המאה הי"ד, והשימוש בהם נזכר ואף מתואר כבר במאמרים הראשונים על אמנות הפיסוק בשפות המערביות.⁵ לסימן זה צורות שונות: הקו המשופע (virgula suspensiva, /), הנקודתיים (comma, double punctus, ;), הסוגריים המזוויתיים (< >), הסוגר המסולסל (ולמים, הסוגריים המסולסלים: { }, braces, curly brackets, accolades), והסוגריים העגולים (virgulae, convexae),⁶ שהם הצורה הרגילה (semicirculus)⁷ של הסוגריים עד היום. ה'וויס' (], [), והסוגריים המרובעים (uncus, half crotchets, parenthesis quadrata, square brackets, [ ])

ראו מירסקי, שם, עמ' 71–109; תוראן, פרקי מבוא, עמ' 515, הערה 276. השוו גם "תבורי, 'למהות התורה שבעל פה ולקדמותה', צ"א שטיינפלד (עורך), בר-אילן, ספר השנה ל-לא (מוקדש לזכרו של מ"ש הכהן פלדבלום), רמת-גן תשס"ו, עמ' 584, הערה 71. דוד דאובה סבר שמידת 'מוקדם' שהוא מאוחר בענין' – המידה הלא"ב המידות המיוחסות לר' אליעזר בר' יוסי הגלילי – מוכיחה 'שעצם טיבו של המאמר המוסגר (parenthesis) היה מוכר לחז"ל' (D. Daube, *The New Testament and Rabbinic* *Judaism*, London 1956, p. 424). יש חפיפה בין שני הדברים, אבל קרבה כזו שמשמעת מקביעתו של דאובה נראית מוגזמת. עצם הדוגמה המעניינת מהברית החדשה שנידונה שם (עמ' 422 ואילך) יש בה משום 'מאמר מוסגר', אך אין מדובר ב'מוקדם' שהוא מאוחר בענין'.

4. ראו י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי – הגהות ומגיהים, מהד"ב, רמת גן תשס"ה (להלן שפיגל, עמודים). עם כל החומר העצום, החשוב והמרתק שנאסף בספר בנושא זה, השאיר המחבר מקום להתגדר בו, בייחוד בממד ההשוואתי – הן בתחום תולדות הספר העברי הן בתחום ההדרת הטקסטים.

5. ראו בתיאור השיטתי (לפי מחברים) של ספרות זו שנכתבה בגרמנית מן המחצית השנייה של המאה הט"ו ועד לסוף המאה הי"ח: S. Höchli, *Zur Geschichte der Interpunktion im Deutschen*, Berlin 1981 – (להלן הוכלי, פיסוק) ובפרט בתיאור המסכם שם, עמ' 290–295. ברם, מסיבות מתודולוגיות יש להסתייג מהשימוש במקורות 'תאורטיים' אלה כמקור היסטורי, ראו M. B. Parkes, *Pause and Effect: An Introduction to the History of Punctuation in the West*, Aldershot 1992 (להלן פרקס, הפסק), p. 4. לשמות ולצורות נוספים של סוגריים שאינם מוזכרים להלן ראו הוכלי, פיסוק, בייחוד עמ' 89, 96, 291–292, 320.

6. פרקס, הפסק, עמ' 48–49, 84.

7. כך היא נקראת, למשל, אצל לפידה: J. de Lapide, *De arte punctandi*, Argentine [=Strasbourg] 1489.

crotchets) נוספו אליהם בתקופת הדפוס. לא תמיד שימשו סימנים זהים או סימטריים כ'סוגריים'; בכתב-יד ובדפוסים קדומים הסימן הפותח לעתים שונה מזה שמסמן את סוף הקטע.⁸ סימן הסוגריים סתם נקרא באנגלית ובשפות מודרניות נוספות parentheses וכמוהו גם הקטע המוסגר נקרא parenthesis; ופירושו במקור, ביוונית, הכנסה או הבלעה לתוך משהו – הכנסת מילה, מילים או מאמר לתוך הטקסט.

כסימני פיסוק, הסימנים הללו הם אמצעים 'רטוריים' או 'תחביריים', כלומר, הם מיועדים לסייע בקריאה נכונה של הטקסט ובהבנתו;⁹ בסוגריים מובא חלק שולי שאפשר להשמיטו מהמשפט בלי לפגום בשלמותו ובמשמעותו. השם היווני-לטיני parenthesis נזכר גם אצל אברהם פורטלאונה (Portaleone) בתיאור תפקיד הסוגריים, בספרו 'שלטי הגבורים' (מנטובה, שע"ב), ולהלן דבריו:¹⁰

גם אצל הרשומים האמורים מצאו להם הלאטיני כשני חצאי עגול שסותמים וסוגרים בין שניהם דברים מועטי' או מרובים מהם צריכים בסוגיא אם כי הם נראין' לכאורה שיהיו מיותרים בה. קראו הרשומים האלה בלשון יחיד גם שניהם כמו שקראו אותם היונים פארינטיסיס [...] בלאטינו נקרא דבור המוסגר במ קלאסולה. [...] שאם הדברים המוסגרים בתוך הרשומים האלו יוסרו משם. הסוגיא עם כל זה תהיה שלמה בלתם כמו (שמואל ב יח) [...].

לצד השימוש ה'רטורי' המתואר, בתקופת הדפוס השתמשו בסוגריים למטרות שונות שאפשר לכנותן טכניות-ביקורתיות, כגון הוספות פרשניות, מראי מקום, שינויי נוסח, השלמת הטקסט ועוד. הסוגריים, וכמותם כלים גרפיים אחרים, נמצאו יעילים, ולאחר זמן אף נחוצים, לצורכי פרשנות. מבחינה תפקודית וחיצונית השימוש הטכני-ביקורתי המתואר הוא תולדה של שיטת שילוב פירושים בטקסט, ובתוך כך הבחנתם הגרפית מה'פנים' – שיטה שרווחה כבר בעידן כתב-יד.¹¹ הסוגריים, כמו אמצעים טיפוגרפיים אחרים, אפשרו להכניס הוספות והערות למיניהן, שנכתבו על הגיליונות או בין השיטין בדרך כלל בכתב-היד, ל'פנים' של הספר הנדפס. העברת ההערות הללו מן הגיליונות הייתה נחוצה במיוחד בפורמטים קטנים של

8. פרקס, הפסק, עמ' 49, 52, 84. ראו להלן, סוף הערה 26.

9. פרקס, הפסק, עמ' 9–19; תוראן, פרקי מבוא, עמ' 516–517, 529–530.

10. א' פורטלאונה, שלטי הגבורים, מנטובה שע"ב (כתיבתו הסתיימה בשנת 1607 [להלן פורטלאונה, שלטי הגבורים]), דף ט ע"א. הקטע מובא בדילוגים אחדים, בפיסוק המקורי. הדילוגים [...] (וההוספות בסוגריים מרובעים, כאן ובכל המאמר, הן שלי – ס"ת).

11. על סוג פרשנות המקרא שנתחדש בנצרות במאה הי"ג ונקרא postilla, השוו B. Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1952, p. 270. משמעות המילה postilla במקור הייתה, כנראה, שההערות או הפירושים נכתבו בתוך השורה כהמשכו של הקטע ב'פנים' הטקסט (ראו סמולי, שם). לצילום של דף מספר אחד מן הסוג הזה, שהיה נפוץ בזמנו, ראו: Guillermus, *Postilla*, Paris 1479; C. F. Bühler, *Early Books and Manuscripts*, New York 1973, plate 2.

הספר הנדפס. לימים הפכו ההערות האלה להיות 'הערות שוליים' בספר הנדפס, באופן טיפוסי, אבל סוגים מסוימים של הערות הוכנסו לעתים קרובות ל'פנים' בדפוסים בכלל, וביתר שאת – כך נראה – בדפוס העברי. בעידן הדפוס השימוש בסוגריים היה שכיח במיוחד בתרגומים לוועזיים של כתבי הקודש.¹² ראוי להקדים ולומר שהסוגריים הנמצאים בכתבי-היד ובדפוסים, בשני סוגי תפקידיהם העיקריים, הם לעתים קרובות אינם פרי עטו של המחבר (כשיש מחבר לחיבור בכלל), אלא באים מתחת ידיהם של משתמשים ו'עורכים' למיניהם: מעתיקים, מלמדים, תלמידים, מדפיסים, וקוראים סתם.

השם המקובל היום בעברית לתווים הנדונים במאמר זה הוא 'סוגריים',¹³ אך בעבר רווחו גם שמות אחרים כגון: 'סוגר/מוסגר/מסגרת',¹⁴ 'מחברת',¹⁵ או 'זר'.¹⁶ עד למאה ה-19, מכל מגוון הצורות המתוארות לעיל, רק שתיים התקבלו והתפשטו בכתב ובדפוס העברי כסוגריים.¹⁷ האחת היא ה'חצי עגולה/עיגול',¹⁸ 'חצי לבנה/לבינה',¹⁹ או 'חצי

12. לתרגום הלטיני של כתבי הקודש הנוצריים הייתה, כנראה, השפעה רבה על התרגומים בעניין זה בכלל. ראו, למשל, את התרגום ההונגרי של איגרות פאולוס, קראקא 1533 (הספר הנדפס הראשון שכולו בהונגרית), המתאר את אופן השימוש בסוגריים בספר. הסימנים נקראים שם 'שני חצאי לבנה' ['két félhold'] ו'סוגריים' סתם (parentezis). ראו עוד את המהדורה העברית-הלטינית של התנ"ך (בשני חלקים), מקדש ה' ואוצר ישע, נערך בידי S. Münster, Basel 1534–35. ראו גם. *Biblia Sacra*, ed. A. Osiander, Tübingen 1600, וראו להלן הערה 76. כן ראו Plato, *Opera Omnia*, Paris 1578. תודתי נתונה לספריית מחוז הדנובה של הכנסייה הפרוטסטנטית (הקלויניסטית) ע"ש רדאי שבהונגריה, ובייחוד למנהלת, הגב' ד"ר אגנש כֶּרֶץ. עבודתי הנוחה (במשך ימים מספר לפני יותר מעשרים שנה) באוסף שלהם אפשרה לי לקבץ חלק גדול מההפניות לספרים הלועזיים במאמר זה.

13. המילה (בלשון יחיד) מופיעה ביחזקאל יט, ט ופירושה כלוב או קולר, ראו במילונים. באשר לאטימולוגיה זאת של ה'סוגריים', השוו clausula בלטינית, הנזכרת אצל פורטלאונה, שלטי הגבורים, והמילה Klammer בגרמנית.

14. חפש מטמונים, מהד' ב' גולדברג, ברלין 1845 (להלן חפש מטמונים, מהד' גולדברג), הקדמה; מהדורה של מסכתות מספר על-פי כ"י מינכן, הספרייה הלאומית של בווריה, 95, פורסמה בידי ש"ז טויסיק (Taussig): מלאכת שלמה, חלק ראשון [...] מס' שקלים, מינכען 1876, עמ' ב, ה ועוד; חלק שני [...], מס' חולין, שם, מעבר לשער.

15. ספרי במדבר-דברים, מהד' מ' פרידמן (איש שלום), וינה תרכ"ד (להלן ספרי במדבר-דברים, מהד' פרידמן), תחילת ההקדמה (בלתי מסופרת) [ב ע"א], וסוף פרק ב' של ההקדמה [ה ע"א].

16. רנ"ג קורנול, בהקדמתו לסדר רב עמרם גאון, ווארשא תרכ"ה: [...] עשיתי זר סביב לבאר מראה המקומות וחילופי גרסאות'.

17. בקו המשופע השתמשו באיטליה ובעיקר באשכנז, אבל כפסיק ולא כסוגריים – למשל, בסמ"ג (במהד' הנד' להלן ליד הערה 52). אשר לנקודתיים, ראו להלן, הערה 64 (ה). לסוגריים מסולסלים, ראו להלן, פרק ו.

18. שכיח; ראו למשל את דברי המגיהים המובאים להלן, אחרי ההפניה להערה 54, מס' האגודה, קראקא של"א; כן ראו את הציטוטים מדברי פורטלאונה, שלטי הגבורים, ליד הערה 10, ומדברי ר' שבתי סופר, ליד הערה 69 להלן; וראו גם להלן בהערה 88.

19. רווח; ראו את הציטוטים מדברי המגיהים מס' המרדכי, קראקא שנ"ח (סמוך להערה 24), וכן מס' פירוש

ירח',²⁰ וזוג הסוגריים המורכב מהם נקרא 'שני חצאי/חצי עגולה' ('עיגול/לבנה/לבינה/ירח'), והלוא הוא ה-(parentheses). הצורה הנוספת היא ה'חצאי/חצי מרובע/ריבוע',²¹ המכונה לעתים 'חצי אריח'²² או 'ור'.²³ זוג הסימנים הללו, המוכר לנו כ-[brackets], נקרא 'שני חצאי/חצי מרובע' או 'מרובעים/אריח' ולעתים רחוקות 'אריחיים' או 'שני וויים'. ר' אשר בן מנחם מטקטין ההדיר את 'ס' מרדכי' (קראקא, שנ"ח) הכולל את פירוש אביו. הספר נדפס אצל יצחק מפרוסטיץ, מהגר מאיטליה,²⁴ ובהקדמתו מתייחס המהדיר לסוגריים שבספר וכותב כך:

גם כן ציינתי כדמות חצי ירח וחצי לבנה ואריח גם מה שציין א"מ [אבא מארי] ז"ל על עניין אחד שאין מקומו ציימתי [!] תיבה מתחלת העניין ג"כ תיבה בסוף העניין כמו שתמצא בדף [...] ולפעמים מה שהיה מהופך העמיד א"מ ז"ל במקומו ציימתי [!] ג"כ כמו שתמצא בדף [...] ציימתי [!] מתחלת העניין תיבה אחת ובסוף העניין תיבה אחת ובנקוד המרובה על הכתב ותקון אותיות אחדים גם כן ולפעמים הייתי מסופק אם הוא נמחק רשמתי אותו כמו שתמצ' דף [...] ומי שיבין טבע מלאכת הדפוס יבין בהכרחי [...].

רבים הם הסוגריים בספר – וכולם עגולים. נראה שהוראת המונחים 'חצי ירח', 'חצי לבנה' ו'חצאי אריח' טרם גובשו בזמנו של המחבר, במקומו לפחות. ריבוי לשונותיו מעיד על היעדר מונח הולם ועל חיפוש. עם זאת, לא מן הנמנע שהמהדיר התכוון לשני סוגי סוגריים שונים לפחות, אלא שמסיבות כלשהן לא עלה בידי המדפיסים לעשות כרצונו.²⁵ מכל מקום,

על נביאים ראשונים, לר' יצחק אברבנאל, ליפסיה תמ"ו, להלן (ליד הערה 94). ראו גם בהערה 12 לעיל ובהערה 93 להלן. וראו גם מדרש שוחר טוב, פראג שע"ג, בשער: '[...] שני חצאי לבנה [...]']'.
20. תלמוד ירושלמי, קרוטושין תרכ"ו, מבוא (מובא גם אצל רנ"ן רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, עם השלמות ומפתחות מאת א"מ הברמן, ירושלים תשי"ב [להלן רבינוביץ–הברמן, הדפסת התלמוד], עמ' 207.

21. ראו להלן ליד הערה 94, ובהערה 88.

22. הדוגמה בס' המרדכי, קראקא שנ"ח, המובאת בסמוך, היא הקדומה ביותר הידועה לי כעת. לדוגמאות מאוחרות ראו קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו, לפסיה תרי"ט, עמ' [III]; רבינוביץ–הברמן, הדפסת התלמוד, עמ' 102; תלמוד בבלי, על-פי כתבי יד ודפוסים ראשונים, מסכת ברכות, הוצא לאור ע"י נ' פערעפערקאוויטש, סאנקט פעטערסבורג תרס"ט, עמ' [3]: '[...] וכל מאמר בתוך מאמר הסגנתי בתוך שני חצאי אריח כזו [ ]'; בראשית רבה, מהד' תיאודור–אלבק, בעמוד שאחרי השער; י' וינוגרד, אוצר הספר העברי, המכון לביבליוגרפיה ממוחשבת, ירושלים תשנ"ד–תשנ"ה, כרך ב', עמ' X.

23. מסכת שקלים דבני מערבא [תלמוד ירושלמי, מס' שקלים, עם פירוש ר' אליה פולדה], אמשטרדם תפ"ז, הקדמה.

24. M. Balaban, 'Zur Geschichte der hebräischen Druckereien in Polen', *Soncino-Blätter* 3 (1929–1930), pp. 9–11.

25. לדוגמה למקרה דומה ראו פורטלאונה, שלטי הגבורים; תוראן, פרקי מבוא, עמ' 477.

חזון נפרץ הוא בתולדות הדפוס הכללי במאות הט"ז–הי"ח שאין מדקדקים בהבחנה בין שני סוגי הסוגריים, והשימוש בהם בספרים עצמם אקראי.²⁶ הסוגריים היו בשימוש בכתיבה ובדפוס הלועזיים לפני התקבלותו של סימן זה בתרבות הכתיבה בעברית (ראו להלן), ומשום כך יש לתת את הדעת על המינוח המקביל בלעז. השם 'חצי עגולה/עיגול' מקביל לשם הלטיני semicirculus הנזכר לעיל. אשר לשם החלופי הרגיל לסימן זה, 'חצי לבנה/ירח', הרי שארסמוס מרוטרדם (1536–[?], Erasmus), מגדולי ההומניסטים, קרא לאותו סימן lunulae,²⁷ היינו 'ירחים קטנים', והוא קרוב מאוד לשמות עבריים נפוצים – וכל אלה כמובן מתאימים לצורה הגרפית של הסימן. סביר להניח שהשמות הלטיניים הללו השפיעו על התקבלותם של השמות העבריים הדומים ואולי אף על התהוותם, אבל לא מצאתי הוכחות לכך שהשמות העבריים האלו התחדשו כתרגום של השם הלטיני המקביל.²⁸ לכינוי 'אריח' יש רקע תלמודי, ולא ידועה לי כל מקבילה בלועזית.²⁹ אשר לכינוי הנדיר 'ור', (שני) וויס' לסוגריים המרובעים, נראה שמקורו במלאכת בית הדפוס הכללי,

26. דוגמאות: Tertullianus, ed. Beatus Rhenanus, Basel 1550; P. Schrijver, *Petri Scriverii Collectanea veterum tragicorum [...]*, Leiden 1620; *Ton palaiographon poieton [...]* *Vetustissimorum poetarum, Hesiodi. Theocriti. Theognidis. [...]*, Paris 1628; *Philosophus autodidactus sive Epistola Abi Jaqfar ebn Tophail de Hai ebn Yokdhan*, ed., tr. E. Pococke, Oxford 1671; J. Buxtorf, *De abbreviaturis Hebraicis*, Herborn 1708; *Le elegantissime stanze di M. Angelo Poliziano*, Bergamo 1747. בספר האחרון מצויים גם סוגריים המורכבים משני סוגים שונים: ( ) , ראו למשל, עמ' XIX, X.

27. בספר שיצא לאור בשנת 1530; ראו פרקס, הפסק, עמ' 49.

28. מן הראוי להתחשב בשני דברים לפחות, שעשויים להסביר את חידוש השם 'חצי לבנה/ירח' כהתפתחות תרבותית-לשונית 'פנימית': הראשון, ששם זה מתאים וטבעי לצורת הסימן. השני, שיש סימן דומה במערכת ההטעמה המקראית, המוכר בשם 'גלגל' או 'ירח בן יומר', ראו *Encyclopaedia Judaica*, ed. C. Roth, Jerusalem 1972, vol. 16, col. 1455.

29. 'אריח' מתפרש בהלכה התלמודית (בבלי מגילה טז ע"ב ומקבילות) בהקשר לכתיבת שירת הים (שמות טו, א ואילך) וקטעים אחרים בספר תורה: חצי לבנה. משמעות זו מתאימה לצורת הסוגריים המרובעים, ומסתבר שכינוי זה הושאל מההקשר התלמודי הנזכר לעיל. אמנם, נשאלת השאלה, האם יש קשר בין המונח האחר המופיע בהלכה התלמודית, שם: 'לבינה', ובין שם הסוגריים העגולים: 'חצי לבנה'? המונח 'לבינה' בתלמוד, שם, מתפרש פשוטו כמשמעו, או כמקום חלק ('לכן'), ונראה שאין קשר ענייני בינו לבין הלכנה (=ירח). אין זה סביר שלאחר שהשתמשו במונח 'אריח' לסוגריים המרובעים התחילו להשתמש גם במונח ה'תאום' התלמודי 'לבינה' לסוגריים העגולים (אלא אם כן מתוך איזה משחק מילים אריח/ירח). סביר יותר להניח שמי שעסקו במלאכת כתיבת ספרים עבריים ובהדפסתם נחשפו בהתחלה, קודם לסוגריים העגולים (בדומה לעוסקים בספרים לועזיים), וחידשו לו שם (אולי על-פי שמו הלטיני) קודם למרובעים (חצי לבנה/ירח), ובהמשך התחילו להשתמש במונח 'לבינה' במקום לכנה (=ירח) מתוך אי-הבנה או מתוך משחק מילים ו'אטימולוגיה יוצרת' של השם הלועזי, על-פי ההקשר התלמודי הנזכר, המתאים לשני סוגי הסוגריים. אחרים העדיפו להשתמש בשם הניטרלי 'חצי עגולה/עגולה', אולי גם משום אי-הבנה ובלבול. לספק או לדו-משמעות דומה (לבנה/לבינה), ראו פירוש 'מלאכת שלמה' למשנה אהלות, ח, א.

שהרי הוא התרגום העברי לשמו הלטיני הרגיל של הסימן *uncus/uncis*, והולם את צורתו המקורית של הסימן ׀ או ל.³⁰

ב. 'נונין הפוכות' = סוגריים?

הפרקים הראשונים של תולדות הסוגריים – בפרט של העגולים – מחזירים אותנו לעת העתיקה. סימנים כעין זוג סוגריים מופיע פעמים מספר במגילות קומראן, ובאמצעות הקיפּו המעתיקים (למעט מקרה אחד) קטעים בטקסט שלדעתם נכתבו שלא במקומם.³¹ סימן דומה בתפקיד דומה, שמוכר מהכתיבה היוונית העתיקה, נקרא *perigraphe* או זוג של הסימנים שנקרא *sigma – antisigma*.³²

לפי המסורה, הסימנים המיוחדים שמופיעים בשני מקומות במקרא,³³ נקראים בלשון בעלי המסורה וחכמיה 'נון מנוזר/מנוזרת' או 'נון הפוך/הפוכה'. השם הראשון חל על מיקומם של תווים אלה, שהם מובדלים ומבודדים, והשם השני רומז על צורתם. אולם, מקורות חז"ל נוקטים בעניין זה לשונות שונים, שחלקם סתומים ואפשר שאינם מודעים כלל לצורת 'נון'.³⁴

30. הסימנים הללו נקראים באנגלית *crotchets* (ראו לעיל ליד הערה 7) – מילה שמקורה בצרפתית הקדומה ופירושה (ביחיד): 'וו קטן'. צורה קדומה זו של הסימן מצויה, למשל, בספרים הבאים: Nicolaus de Lyra, *Postilla*, Nürnberg 1481; *Simplicii [...] Commentaria in quatuor libros de celo Aristotelis*, Venetiae 1540. ראו גם פרקס, הפסק, עמ' 53–54.

31. E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*³, rev. and expanded ed., Minneapolis 2012, pp. 51, 204; idem, *Scribal Practices and Approaches Reflected in the Texts Found in the Judean Desert*, Leiden–Boston 2004, pp. 201–202 (להלן טוב, מעשי סופרים).

32. V. E. Gardthausen, *Griechische Palaeographie*, Leipzig 1911–1913, Bd. II, p. 408; E. G. Turner, *Greek Manuscripts of the Ancient World*², London 1987, p. 16 ואת ההערות עליהם, וראו גם את ההערה לתצלום מס' 26 בעמ' 148.

33. במדבר י', לה–לו; תהלים קז, כג–כח, מ (במהדורות המדעיות המבוססות על כ"י לנינגרד) סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית [B 19A: פסוקים כא–כו, מ).

34. (1) 'ויהי בנסע הארון' – נקוד עליו מפני שאינו מקומו. ר' אר' מפני שהוא ספר בפני עצמו [...] ר' ישמעאל אר' נקוד עליו מלמעלה ומלמטה מפני שלא היה זה מקומו' (ספרי במדבר, מהד' מבוארת ע"י מ"י כהנא, ירושלים תשע"א [להלן ספרי במדבר, מהד' כהנא], פסקא פד, כך א', עמ' 204, לבמדבר י', לה–לו). גרסת ה'פנים' המובאת (והיא כ"י ותיקן, הספרייה האפוסטולית, ebr. 32) בדברי התנא קמא ייחודית, ושאר עדי הנוסח הישירים כולם מוסיפים וגורסים אחרי 'נקוד עליו': 'מלמעלה ומלמטה' (ששה עדי נוסח; או 'מלמטה ומלמעלה' או 'מלמעלה', כל אחד בעד נוסח אחד). (2) 'ת"ר ויהי בנסע הארון ויאמר משה' – פרשה זו עשה לה (הקב"ה) סימניות מלמעלה ולמטה לומר שאין זה מקומה. ר' אומר לא מן השם הוא זה אלא מפני שספר חשוב הוא בפני עצמו' (בבלי שבת קטו ע"ב–קטז ע"א). 'עשה' כאן הוא לשון ציווי, ואין לגרוס את המילה 'הקב"ה'. ראו: L. Blau, *Masoretische Untersuchungen*, Strassburg 1891 (להלן בלאו, מחקרי מסורה), p. 42 (note); ש' קליין, 'סימניות', הצופה מארץ הגר, יא (תרפ"ז) (להלן קליין, סימניות), עמ' 233; ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג

רק מקור מאוחר יחסית, במס' סופרים, מתכוון, אולי, לצורה מעין זו.³⁵ אף שלפי פשוטן משמשות ה'סימניות' – כפי שנקראו בברייתות שבתלמוד הבבלי – כציון טכני-ביקורת, הרי שתפקידן, משמעותן וצורתן שנויות במחלוקת מאז התנאים ועד היום.³⁶ אשר לתפקידן של סימניות אלה, דעת החוקרים הרווחת היא כעין דעת התנא קמא שבברייתות במס' שבת ובספרי: 'נונין הפוכות' אכן משמשות כעין רמז (בידי מעתיקי הספר ובעלי המסורה, לדעתם) לכך שהקטע נמצא שלא במקומו. העניינים נדונו במחקר בהרחבה,³⁷ ואין צורך לחזור על הדברים, אלא להוסיף הערות אחדות באשר לצורתן של ה'סימניות' או ה'נונין' הפוכות. שאול ליברמן זיהה את ה'נון הפוכה' עם הסימן הביקורתי antisigma, שבו השתמשו חכמי האסכולה שבאלכסנדריה, שטיפחו את הספרות הקלסית.³⁸ עמנואל טוב, בעקבות ליברמן ועל סמך עדויות פלאוגרפיות ממגילות מדבר יהודה ועדויות יווניות עתיקות, מקשר בין הסימניות האלו ובין זוג הסימנים sigma ו-antisigma שמהם נהווו סימני הסוגריים העגולים המודרניים.³⁹ אמנם, 'נונין הפוכות' זוהו-הושוו לסימן הסוגריים המודרני זה כבר

(להלן ליברמן, יוונית בא"י, עמ' 178. (3) 'עשה להן סימניות כאכין ורקין שבתורה' (ברייטא, בבלי ראש השנה יז ע"ב, על תהלים קז).

35. 'צריך לעשות שיפור בפתיחה של ויהי בנסוע הארון מלמעלה ומלמטן', סופרים ו, א (מהר' היגער, עמ' 165). ראו גם ליברמן, יוונית בא"י, עמ' 179.

36. שו"ת מהרש"ל, סי' עג; ידידיה נורזי, מנחת שי, בבמדבר ובתהלים על אתר; מנחם די לונזאנו, שתי ידות, ויניציאה שע"ח, יז ע"ב-יח ע"א; ר' יונה לנדסופר, בני יונה, פראג תקס"ג, יח ע"א-כא ע"א. ר' עובדיה ספורנו מפרש במס' מידות ג, א כך: 'גימל יוונית שהוא כמין נון הפוכה שלנו', ורש"י בפירושו לעירובין נה ע"א, אומר: 'גימל יוונית כמין כף פשוטה שלנו'. ראו E. Fink, 'Schriftgeschichtliche Beobachtungen an den beiden griechischen Buchstaben Γ und X deren sich der Talmud zur Bezeichnung von Gestalten bedient', *HUCA* 10 (1935), pp. 169–183.

37. ראו: בלאו, מחקרי מסורה, עמ' 41 ואילך; C. D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible*, London 1897, pp. 341ff (להלן גינסבורג, מבוא); ליברמן, יוונית בא"י, עמ' 181–178; I. Yeivin, *Introduction to the Tiberian Masorah*, trans. and ed. E. J., 181–178; Revell, Missoula, MT 1980, pp. 46–47 (להלן ייבין, מבוא); טוב, ביקורת הנוסח, עמ' 51, 204; טוב, מעשי סופרים, עמ' 187, 214; ועיין עוד בספרות המצוינת במקומות אלה.

38. ליברמן, יוונית בא"י, עמ' 181–179. איזידורוס (Isidorus), נפטר בשנת 636 לספירה, בדיונו על הסימנים הביקורתיים בספרות הקלסית (*Etymologiarum*, ed. W. M. Lindsay, Oxford 1911, Lib. I, xxi, 11–12), כותב שה-antisigma – שצורתו דומה ל- (סימן חרוזים שצריך לשנות את סדרם. ואותו סימן עם נקודה בתוכו הצביע על חרוזים 'מעין נרדפים', כלומר, כעין נוסחים שונים לאותו חרוז, כאשר קיים ספק לגבי זיהוי הנוסח הנכון. באשר ל'נון הפוכה', כבר יוסף פרלס הצביע (אגב מחקרו של י"א בלאו על המסורה) על סימנים ביקורתיים אחרים של האסכולה האלכסנדרנית (obelos, paragraphos positura) ותיאוריהם של הסימנים הללו בידי איזידורוס: *Magyar Zsidó Szemle* 8 [1891], p. 358, וליברמן, (שם, עמ' 178, הערה 10) מפנה גם למאמר הזה.

39. לעיל הערה 31. גינסבורג (מבוא, עמ' 342) משווה בין תפקידן של ה'נונין' הפוכות' ושל סימן הסוגריים בן ימינו, אבל אינו משווה בפירוש בין צורתן. ליברמן (יוונית בא"י, עמ' 178), מדבר רק על ה-antisigma, ולא על זוג הסימנים sigma ו-antisigma.

לפני שלוש מאות וחמישים שנה בערך, בהוספה שבמהדורה השנייה של הספר 'Tiberias', ספרו של החכם הנוצרי יוהנס בוקסטורף (האב) על המסורה, וכמוהו, גם אברהם גייגר הציג השוואה זו.⁴⁰ הצעותיהם של שני חוקרים אלה נמוגו ואינן נזכרות כבר מסוף המאה הי"ט. עם כל המקבילות המאלפות במגילות קומראן ובכתבים היווניים, יש להסתייג מזהווי מוחלט של 'נונין הפוכות' עם הסוגריים המודרניים. זיהוי זה כרוך בבעיות שטרם נפתרו, והשתלשלות ה'סימניות' שנהפכו ל'נונין הפוכות' טעונה בירורים והסברים מכמה וכמה בחינות.⁴¹ עם זאת, בנוגע לחומש במדבר, המקורות הקדומים ביותר העומדים לרשותנו

40. J. Buxtorf, *Tiberias, sive commentarius Masorethicus*², octavo ed., Basel 1665 (להלן בוקסטורף, טבריה), p. 157. על הספר, ראו J. Priejs, *Die Basler hebräischen Drucke (1492-1866)*, Olten-Freiburg i. Br. 1964, no. 272B, p. 403; S. G. Burnett, *From Christian Hebraism to Jewish Studies: Johannes Buxtorf (1564-1629) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*, Leiden-New York, 1996, pp. 216-239. על ספרו של בוקסטורף בהקשר זה העירו: F. Böttcher, *Ausführliches Lehrbuch der hebräischen Sprache*, Bd. I, Leipzig 1866, p. 46 וראו: A. Geiger, *Nachgelassene Schriften*, Bd. IV, Berlin 1876, pp. 45-46.

41. הסבר זה אמנם מתאים, אולי, למקום שבספר במדבר, אבל לכאורה, לפי המסורה שבידינו, הוא אינו מתאים להופעת הסימניות בתהלים קז, כי שם מופיע סימן זהה לפני כל אחד מהפסוקים, ואינו מוצע כזוג של סימנים. מכל החוקרים, רק ייבין (מבוא, עמ' 46-47) וקליין (סימניות, עמ' 234) מעירים על קושי זה. ליברמן (יוונית בא"י, עמ' 178) אינו מציע זיהוי עם הסוגריים וגם אינו מציין את התופעה בתהלים קז. קושי זה כרוך בקושי נוסף (שע' טוב עובר עליו בשתיקה): זוג הסוגריים כפי שהוא ידוע ממגילות קומראן ומכתבי־יד יווניים עתיקים אינו הולם את השם 'נון הפוכה' בלשון יחיד (כלשון בעלי המסורה), ואת צורת ה'סימניות' אפילו בחומש במדבר. זאת משום שלפי המסורות והעדויות בעניין צורת ה'נונין הפוכות', גם בס' במדבר השתמשו רוב המעתיקים (והמדפיסים) כנראה – אם בכלל – בסימן אחד בלבד, ולא בזוג סימנים (שאחד הוא 'היפוכו' של השני). אשר לעדויות העקיפות הקדומות יחסית, ראו מ' כשר, תורה שלמה, כרך ב (ירושלים תרצ"ו), עמ' תקכו, הערה קטו; כרך כט (ירושלים תשל"ח), עמ' 124-130. עם זה, לא מוכר לי שום מחקר על צורת ה'נונין הפוכות' בכתבי־יד ובדפוסים קדומים של התורה עצמם. בוקסטורף (טבריה, עמ' 157) מצביע על חומש שנדפס בוויניציאה עם שלושה תרגומים, ובו הושמו שתי הנונים בצורה דומה ממש לסוגריים וייתכן שזה חידוש מעידן הדפוס. ראוי לציין שבדפוסים קדומים השתמשו ב'נון הפוכה' לצורך אחר – מילוי שורה, ובלא קשר לשני המקומות במקרא שנזכרו לעיל. ראו למשל תורה, דפוס אסכונה, רנ"א. מרדכי גלצר כותב בעניין ה'נונים' שבתהלים קז ב'כתר ארם צובה': 'נראה שנו"ן זו היא מקורו של סימן מילוי השורה בכתב־היד העבריים באשכנז', ראו מ' גלצר, 'מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה', ספונות יט (תשמ"ט), עמ' 221-222. ואולי אפשר לפתור חלק מהבעיות מתוך שיקול מחודש: אפשר שיש להבדיל בין שני המקראות, ואז ה'סימניות' בספר במדבר ובתהלים היו שונות אלו מאלו. והרי בשם המשותף והכולל 'סימניות', במס' ראש השנה (התיאור היחיד והקדום יחסית של מופע הסימן בתהלים), אין כדי ללמד שה'סימניות' עצמן היו זהות או לפחות דומות בשני ספרי המקרא. על כל פנים, המסורה על אודות הסימנים בתהלים פחות יציבה, וחסרה לגמרי בכמה כתבי־יד (ייבין, מבוא, עמ' 47). ושמה אִי-הבנה לשונית מסוימת הוסיפה למבוכה באשר לצורתם הנכונה של תווים אלו במסורה. אפשר שבתחילה כינו את זוג התווים 'נונין הפוכות' בלשון רבים רק בקשר ל'ויהי בנסוע...', וכינוי זה אכן תיאר במדויק את התופעה: שני תווים, כעין נונים סימטריים אך אינן זהות בכתובתן – צורותיהן הפוכות זו מזו, כמו sigma ו-antisigma. לאחר מכן, בד בבד עם זיהוי

בנידון זה, ספרי במדבר והברייתא בבבלי מס' שבת,⁴² מעידים כנראה כי ה'נקודות'/'סימניות' מופיעות לפני הקטע 'וייהי בנסוע [...] ואחריו.⁴³ אם כן, הן מזהות יחידה בטקסט ומציננות את גבולותיה – מלפנים ומאחור – ולפיכך, בשל מיקומן הן מתפקדות כמעין סוגריים, לפחות במקרה זה, ותהיה צורת הסימנים הגרפית אשר תהיה. מכל מקום, סימן זוג הסוגריים העגולים כבר מתועד בכתובה העברית בעת העתיקה.

ג. (סוגריים עגולים)

במעין התעוררות מתרדמה ממושכת, נתחדש השימוש בצורות שונות של סימן הסוגריים בתרבות הכתיבה הלועזית באירופה בשלהי ימי הביניים. בזמן העתיק שימש הסימן למחיקה ולשימושים טכניים אחרים (ראו להלן) וכעבור אלף שנה ויותר, לקראת סוף המאה ה"ד, נתחדש השימוש בו אך תפקודו הוסב למישור הרטורית-חבירי.⁴⁴ האם ה'סוגריים' היו

צורת הסימנים בבמדבר ובתהלים קז, וגם על-פי השם הדומה להם בברייתות שבבבלי ('סימניות'), נוצרה לשון יחיד – 'נזן הפוכה', ונתהווה פשר חדש לדבר שרואה את הצורות כזהות לחלוטין בכל מקום, גם בס' במדבר: צורת נזן הפוכה.

42. ראו לעיל הערה 34, (1)–(2).

43. הבנה כזו עולה גם מתרגום הברייתא בספרי במדבר בידי בלאו (מחקרי מסורה, עמ' 42), וייבין (מבוא, עמ' 46). גם ליברמן ('יוניית בא"י, עמ' 178) מבין את מקום הסימנים כך, אך נמנע מלזהות ומלתאר את הסימנים כ'נקודות' ממש. באשר למקום הסימנים, סברו י' קוטשר (הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט, עמ' 428) ואחרים, ביניהם כנראה גם ע' טוב (427–424; *Textual Criticism of the Hebrew Bible*², rev. ed., Minneapolis 2001, p. 54) עמ' 187, 189 ואילך, (214), שהמקור הנידון מכוון לנקודות מעל לשורה ומתחתיה בעיקר, כעין סימן מחיקה. גם כהנא (ספרי במדבר, מהד' כהנא, כרך ג, עמ' 572–573) נוטה לדעה זו בקשר למקור בספרי במדבר. לאור מכלול המקורות התנאיים, דעה זו אינה נראית לי מבוססת. ראוי לציין ששיטות הניקוד הללו אכן התקיימו זו לצד זו במגילות קומראן: מחיקה של מילים או של אותיות מסומנת שם פעמים רבות על-ידי נקודות, מתחת ו/או מעל למילה/אות, ולפעמים גם על-ידי נקודה אחת מלפניה ומלאחריה, או בשילוב נקודות – גם מתחת ו/או מעל, וגם לפני ואחרי. לדוגמאות ראו קוטשר, שם, עמ' 424–427; טוב, מעשי סופרים, עמ' 189–194. בלאו הוא היחיד שהציע (שם, עמ' 43) הסבר סביר ל'ניקוד' שהפך ל'נונין הפוכה'. הנקודות מעל לשורה ומתחתיה לשם מחיקה הושוו לסוגריים (brackets) בידי מרטין: M. Martin, *The Scribal Character of the Dead Sea Scrolls*, Louvain 1958 (להלן מרטין, אופי הכתיבה), p. 159.

44. פרקס, הפסק, עמ' 48–49, 87. אשר לספרים נדפסים, הקורא ימצא דוגמאות רבות בספרים שמציגים תצלומים, בייחוד: *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts*, Halle, Berlin & Leipzig 1907–1939, Bd. II, Tafel 131, 145; Bd. III, Tafel 151; *Catalogue of Books Printed in the XVth Century Now in the British Museum*, Parts I–IX, London S. Morison and K. Day, *The Typographic Book, 1450–1935*, London 1963, Pls. 1962–1908; 12, 16, 18. לצד השימוש הרטורית-חבירי, הסוגריים מתפקדים בימי הביניים גם כסימן של מחיקה/השמטה, שהן פעולות דומות במהותן. דוגמה אחת שבה הסוגריים נכתבו בגופן אדום, כנראה ביד

בשימוש בתולדות הספר העברי בימי הביניים? האם יש רצף היסטורי, ואפילו רופף, בשימוש בסוגריים בין תקופת קומראן ובין עידן הדפוס? ללא בדיקה מקיפה של החומר הפלאוגרפי העברי העצום העומד לרשותנו, ומנגד, בהיעדר כמעט מוחלט של חומר שכזה מבין המאות הג', והח'–הט', אי אפשר להשיב על השאלות הללו תשובה חד-משמעית ומבוססת. עם זאת, למעט ה'סוגריים' בקומראן וה'נונין ההפוכות', שהן דומות לסוגריים בכתבי-יד מסוימים של המקרא, לא ידוע לי על מקום בכתבי-יד עבריים שבו מופיעים סוגריים באחת מצורותיהם המקובלות בעת החדשה, ושניתן לתארכם בוודאות לעידן כתבי-היד.⁴⁵ דוגמה טובה לבעיות של תיארוך היא 'מחזור וורמייזא', שנכתב בסוף המאה הי"ג, ושבנוספו סוגריים עגולים מידיים שונות (בייחוד בכרך ב), אבל נראה שכולם מהמאות הט"ז–י"ז ואילך.⁴⁶ מעבר להיעדרם המוחלט, לכאורה, של הסוגריים בכתביה העברית בימי הביניים, לא מוכר לי כל

מאחרת, מביא לינדסי: W. M. Lindsay, *Palaeographia Latina*, Pt. III, London, etc. 1924.

p. 65.

45. ראוי להוסיף שאף אחד ממומחי הפלאוגרפיה הרבים ששאלתי בעניין זה לא זכר שראה אי פעם סימן מעין סוגריים בכתבי-יד עבריים מימי הביניים. דוגמאות לכתבי-יד שבהם סוגריים (עגולים), שהם ככל הנראה אינם מעשה ידי המעתיק ובלתי ניתנים לתארוך: (א) כ"י פרמה, ספריית הפאלאטינה, De Rossi 2342 (541), נכתב בסוף המאה הי"ג בכתביה אשכנזית, 29א, 31ב, 33א, 36א, 38א. חלק זה של כתב-היד כולל פירוש לתורה מבעלי התוספות. על כתב-היד, ראו ב' ריצ'לר ומ' בית-אריה, כתבי-היד העבריים בספריית הפאלאטינה בפרמה, ירושלים תשס"א, מס' 1542, עמ' 460–461. (ב) כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, 10484, נכתב בשנת רס"ט בכתביה ספרדית, 266ג (תודתי לדוד וכטל מספריית בית המדרש בניו יורק, שבדק בעבורי את המקום במקור). — חיים מיליקובסקי העיר בענייננו: 'Parenttheses are not found in medieval Hebrew manuscripts and also not in the earliest printed books' (C. Milikowsky, 'Further on Editing Rabbinic Texts: Ulmer's Edition of Pesiqta (Rabbati', *JQR* 90 [1999], p. 148, n. 31). הערה זו היא חלק מטענת המחבר, שאחד מכתבי-היד של הפסיקתא רבתי מן המאה הי"ח, שבו מופיעים סוגריים, הועתק מדפוס מאוחר יחסית של הספר. מכלול הראיות שם משכנע. עם זה, תהיה כוונת המחבר ב-"earliest printed books" אשר תהיה, הסוגריים מצויים בספר העברי המודפס מאמצע המאה הט"ז לפחות, כפי שנראה להלן; ובאשר לכתבי-היד, קביעתו (שלמעשה אינה ניתנת לאימות ולהוכחה) נשארת מטבע הדברים בגדר השערה. השוו להלן ליד הערות 63–65.

46. כתב-היד נמצא בירושלים, בספרייה הלאומית, וסימנו: Heb. 4° 781. מקצת ההגהות הן של ר' יאיר חיים בכרך (נפטר תס"ב), ראו י' פלס, 'הגהות "חוות יאיר" למחזור וורמייזא', מוריה יג (תשמ"ד), חוברת ז–ט, עמ' כא–כט. פעמים רבות הסוגריים מסמנים השמטה, וכתוב בצד: א"א (=אין אומרים); או מקיפים בהם הוספות של נוסחאות של שבת; או מקיפים בהם מילים שעליהן מציינים חילופי נוסח בין השיטין או בגיליון (עמ' 124, 121א, 12, 3א). קשה לתארך את ההגהות הללו, הבאות מידיים שונות ומתקופות שונות. ברוב המקרים ברי שהסוגריים והערה מסוימת על המילים המוקפות הם של אותו מגיה, ואפשר לתארך את שניהם באופן כללי על-פי הכתב. הסוגריים הדקים והכתיבה הרהוטה מגלים שכתבת שניהם מאוחרת. יש שהסוגריים עבים וההערה מעליהם באותיות מרובעות, כמו בתפילת 'אבינו מלכנו'. בשני מקומות (עמ' 119, 111א) השורה 'אבינו מלכנו' נקמה דם עבדיך השפוך' מוקפת בסוגריים עגולים, והוחלפה בגיליון לשורה 'אבינו מלכנו' עשה למען דם עבדיך השפוך' (ואין סוגריים בהחלפת שורה זו בתפילת 'אבינו מלכנו' שבעמ' 45א [על-ידי אותו מגיה], ואין החלפה כלל בעמ' 72).

מקור עברי מימי הביניים שמעיד, אפילו בעקיפין, על שימוש בסוגריים. כך גם לא ידוע לי מקור עברי מימי הביניים או מהעת החדשה שמקיש בין הסוגריים וה'נונין הפוכות', או מקשר אותם זה לזה בדרך כלשהי.⁴⁷

בהסתייגות מסוימת (ראו להלן), נראה שהשימוש בסוגריים בספר העברי הוא אחד מחידושי עידן הדפוס. הוא אינו תולדה של סימן או של טכניקה כלשהי שמוכרים לנו מתולדות הספר העברי בימי הביניים ובוודאי אין כל הוכחה להשערת בוקסטורף וסיעתו שהוא תולדה של ה'נונין הפוכות'.

תקופת הרנסנס, ובמיוחד באיטליה, הייתה כור היתוך בענייני כתיבה ודפוס. אז, כנראה, התקבל סימן זה, ומשם התפשט, כמו סימני פיסוק אחרים, לשאר הארצות. השימוש בסימן לא הצטמצם לדפוסים, אלא חדר גם לכתיבה העברית באותה תקופה ומסתבר שבעיקר בהשפעת השימוש הרחב בדפוס העברי והכללי.⁴⁸ באופן הרטוריקי-ספרותי משתמשים בו ר' שמואל ארקולטי ב'מעין גנים' (ויניציאה, בראגאדין, שי"ג) ור' עזריה מן האדומים בספרו 'מאור עיניים' (מנטובה [בלי מדפיס], של"ד), כך הוא משמש ב'שו"ת מתנות באדם' (כ"י איטלקי, נכתב בין השנים ש"נ–שע"ד, כנראה), ב'פסקים של רבני איטליה' (כ"י איטלקי, המאה ה"ט),⁴⁹ ב'אגרות רבי יהודה אריה ממודינא'⁵⁰ ובספרים אחרים מתחילת המאה הי"ז.⁵¹ שימוש מעין זה נמצא כבר בדפוסים הראשונים של ה'שלחן ערוך' (קראקא, או"ח: ש"ל; יורה דעה: ש"מ"ג, וכו') במתכונתו המיוחדת הקיימת עד היום, שבה דברי הרמ"א משולבים תכופות בדברי ה'מחבר' ומוקפים בסוגריים עגולים. לצד 'אותיות רש"י' המוקטנות, שיוך הגהותיו לחיבורו של ה'מחבר' מתבטא בשימוש בסוגריים.

יש להבחין בין שימושים רטוריים-ספרותיים כאלו, הרגילים עד היום, ובין שימושים

גם במקומות הללו נראה שהכתיבה והסוגריים באים מתקופת הדפוס. תודתי לפרופ' מ' בית-אריה ולמר שלמה צוקר על חוות דעתם בתיארוך הדברים. האחריות לטעויות אפשריות, עלי.

47. גם אם היה קשר בין שני הדברים, הרי שחוסר ההיקש הזה עשוי, כמובן, להתפרש כהבדלה – לאור המגמה הרווחת בהלכה להבדיל בין כתיבת סת"ם, סימניה וטעמיה, ובין כתיבת ספרים אחרים.

48. לתופעה זו באופן כללי ראו פרקס, הפסק, עמ' 56. ספרי החכם הנוצרי יוהנס רויכלין (בלטינית) היו ידועים גם בחוגים מסוימים של חכמי ישראל. הוא הרבה להשתמש בסוגריים עגולים במובן הרטורי, ראו: J. Reuchlin, *De verbo mirifico*, Basel 1494. Repr. Stuttgart–Bad Cannstadt 1964, pp. [7]–[8], [10]–[12], etc.; idem, *De arte cabalistica*, Hagenau 1517. Repr. Stuttgart–Bad Cannstadt 1964, [4r], [5r], [6v], [7r], etc.

49. 'שו"ת מתנות באדם': כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, 7084, לדוגמה: סימן ל"ח, 341–46. ראו שאלות ותשובות מתנות באדם, מהד' י' בוקסנבוים, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 72–77. על כתב-היד, ראו שם, עמ' 1–7. 'פסקים של רבני איטליה': כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית, Heb. 8° 3904, קכו ע"א, קכח ע"א, ועוד. הכותרת והתיארוך לפי הקטלוג בספרייה.

50. אגרות רבי יהודה אריה ממודינא, מהד' י' בוקסנבוים, תל-אביב תשמ"ד, עמ' 103, 149, 153, 152, 164.

51. ראו דוגמאות בספר דקדוק של ר' שמואל ארקולטי, ערוגת הבושם, ויניציאה שס"ב; פורטלאונה, שלטי הגבורים; ובספרו של ר' אריה ממודינה, לב האריה, ויניציאה שע"ב.

טכניים שונים, כולל השימוש הביקורתי. המהדיר של 'ס' מצוות גדול' (סמ"ג, ויניציאה, בומברג, ש"ז), מתתיה בן שלמה, משתמש בסוגריים עגולים לשתי מטרות שונות: האחת, כאמצעי גרפי להפריד בין הערות צמודות זו לזו בגיליון שרובן ככולן מראי מקום, כדי למנוע את ערבובן. האחרת, להקפת מילים בגוף הטקסט שהמהדיר מעיר עליהן בגיליון ומציע להוסיפן או להשמיטן וכיו"ב.⁵²

בדפוס הראשון של ס' 'שערי דורא' לר' יצחק בן מאיר מדורא (ויניציאה, מאיר ב"ר יעקב למשפחת הפרענצוני, ש"ח), ההוספות למיניהן, קצרות כארוכות, שכיחות מאוד בסוגריים עגולים. וכך מנומק השימוש בסימן זה בדברי המגיה, שמעבר לשער:⁵³

[...] והנה הקרה ה' לפני טופסי' למיני הם שנים [...] ואכן לפעמים על עניין אחד אינם מסכימים כי זה גורע וזה מוסיף. כמו בשער השני בסימ' ג' בטופס האחד נמצא כתוב בפנים אמ' לנו הראש כו' ובטופס השני לא נכתב בפני' אך מבחוץ נכתב' כאחת מן ההגהות והדעת נוטה שאינה מדברי המחבר אך היתה הגהה מההגהות והסופר טעה וכתב בגוף. הספר ועם כל זה אחרי שמצאתיו בטופס האחד הנחתיו במקומו ומצורף לזה כי ראיתי בנימוקי מהר"א ז"ל חיות משאו ומתנו עם דבריה מה שלא נהג בשאר הגהות מזה נראה כי בטופס הרב היתה כתובה בפנים. וכדי לצאת ידי שניהם בגעתי למקום שאחד מוסיף על דברי חברי חבירו עשיתי סימן כזה (להודיע שבכאן יש תוספת על חברי וכן נהגתי עד סופו.

זה התיאור הראשון המוכר לי של השימוש הביקורתי בסוגריים ושל השימוש בסוגריים בכלל. ומסתבר שגם המגיה לא הכיר מינוח מקובל לסימן זה. כאן, בשונה מהסמ"ג, עיקר תפקידו של הסימן הוא להשוות בין נוסחם של שני כתבי-יד. מדברי 'המביא לבית הדפוס' (המלבי"ד) עולה שבאופן עקרוני כל ה'יתרות' או ה'הוספות' של כתב-יד זה לעומת זה שבגוף הטקסט מצוינות בסוגריים, ולא רק אותם קטעים המופיעים כהגהה בגיליון בכתב-יד אחד ובפנים בכתב-יד האחר. מיותר לומר ששיטת המלבי"ד בעניין זה רחוקה מדרישות ה'מחקר' המודרניות. למשל, אין בסימן זה ובשימושו המתואר, אפילו אם נהג בו המלבי"ד בעקביות, כדי לשחזר במדויק את תוכן הטקסט וצורתו כפי שהופיע בכתב-יד מסוים. לעומת זאת, משתמשים כאן – אולי בפעם הראשונה בתולדות הדפוס העברי – בסימן טכני של ביקורת הנוסח, עם משמעות מוגדרת וקבועה יחסית. המלבי"ד אינו נוקט עמדה בשאלת הנוסח הנכון לדעתו, וזאת בדומה לשיטות ההדרה הנהוגות היום ובשונה מהשיטות שנהגו בזמנו. ולכן לסוגריים אין, למעשה, משמעות של השמטה או של הוספה, אלא שימוש ניטרלי

52. מצוות לא תעשה, ז ע"ב, יא ע"א, לא ע"ב, מג ע"א, סז ע"א; מצוות עשה, קיב ע"ב, קכ ע"א, קכה ע"ב, קנ ע"א, קעג ע"א, קעז ע"ב, קפ ע"א.

53. הקטע מועתק בדייקנות, אות באות, לרבות טעויות הדפוס הקלות.

(דומה קצת לשימוש ה'רטורי' בסוגריים) – שעלול לכלכל את הקורא היום, הרגיל לשימוש בסוגריים כ'נקיטת עמדה', כסימן למחיקה או להוספה.⁵⁴ הסוגריים העגולים היו אמצעי נוח בידי המהדירים להפריד בין גוף הטקסט ובין ההערות, ההשגות ומראי המקום למיניהם שהוסיפו. יוסף כ"ץ, שהגיה את חיבורו של ר' אלכסנדר זוסלין, 'ס' האגודה' (קראקא, יצחק מפרושטיץ, של"א) כותב בהקדמתו:

[...] כל מקום שהגהתי כתבתי בצד מקום שהוא וגם מה שהוספתי דהיינו מראה מקום או מתנגד לספר זה בכולם צויתי לאומני הדפוס שיעשו סימן מה למה שהגהתי ולמה שהוספתי שלא יתערב בגוף הספר המפואר ועשו לסימן מובהק חצי עיגול כזה (בהתחלת דבריי וכן בסופן כזה) ולפעמים בהג"ה לבדה [...].

סימן זה התקבל בספרות ה'הגהות' במאה ה"ז, בעיקר, ככל הנראה, בזכות הדפוסים הראשונים של ספרות חז"ל באיטליה. ראשוני בעלי ההגהות וגדוליהם נקטו בייחוד את השיטה שראינו בסמ"ג כנזכר לעיל: לא רק שההגהות מוצגות בפנים באמצעות סימנים טכניים, אלא הן גם מנומקות בקצרה בגיליון. מעיד על כך עותק הדפוס הנזכר של ס' 'שערי דורא' (דפוס ראשון) עם הגהות רבות, רובן ככולן מעצם כתב־ידו של המהרש"ל (ר' שלמה לוריא, נפטר בשנת של"ד).⁵⁵ יש שהוא מקיף מילים בסוגריים עגולים ומוסיף בין השיטין גירסה אחרת עם ציון 'ס"א',⁵⁶ אבל לרוב, הוא מוחק מילים באמצעות סימן זה שמלווה בציון 'ס"א אין זה' בין השיטין.⁵⁷

הסוגריים העגולים מוכרים לנו מההגהות בכתב־יד למסכתות נדפסות אחדות של התלמוד הבבלי (סדר קדשים) המיוחסות לר' בצלאל אשכנזי (נפטר בסוף המאה ה"ז), אבל משמעותן של ההקפות על־ידי הסוגריים לעתים קרובות אינה ברורה.⁵⁸ הגהות הב"ח (ר' יואל סירקיס, נפטר בשנת ת) נשתמרו לנו בעצם כתב־ידו בתשע מסכתות נדפסות של התלמוד הבבלי (ונציה, רפ"ב–ש"ח).⁵⁹ במקומות שיש לב"ח הגהה־הערה על קטע (מילה או

54. בדפוסים הישנים של 'ארבעה טורים' רגילים היו להשתמש בסוגריים עגולים באופן חופשי, לכאורה לא מחייב, למחיקה ולהוספה, ראו ארבעה טורים השלם, ירושלים תש"ן, כרך א, מבוא, עמ' יד.

55. סימנו בספרייה הלאומית בירושלים: Heb. 8° 391.

56. שם, ב ע"א, ג ע"א.

57. שם, כט ע"א, לג ע"ב, לד ע"א (מספרו בדפוס – לו ע"א – שגוי), לו ע"ב, לח ע"ב, לט ע"א, מא ע"ב, מו ע"א.

58. סימנו של המסכתות בספרייה הלאומית בירושלים: Heb. 4° 35. ראו למשל: תמיד (ויניציאה, רפ"ג), כז ע"ב; תמורה (שם, רפ"ב), לג ע"ב, לד ע"א (ברש"י), והשוו בדפוס וילנה על אתר. לבעלותן של ההגהות, ראו מ' בניהו, 'הגהותיו של רבי בצלאל אשכנזי ורבי יהוסף אשכנזי וטופס־האב שלהם', אסופות א (תשמ"ז), עמ' מז–קד.

59. סימנו בספרייה הלאומית בירושלים: Heb. 4° 174. ראו תוראן, פרקי מבוא, עמ' 511, 514.

מילים), הוא מקיף אותו קטע בסוגריים עגולים.⁶⁰ רוב ההגהות הללו מציגות חילופי נוסח בין השיטין או בגליון, בדרך כלל יחד עם ציון המקור או בתוספת הערה.⁶¹ לעתים הקפת קטע בסוגריים משמשת למחיקה, וגם במקומות האלה יש הסבר בגליון. הווה אומר, אין לסוגריים כל משמעות טכנית ספציפית, למעט זיהוי קטע שיש עליו הגהה – בדיוק כפי שראינו בס' סמ"ג (לעיל). ועוד כהנה וכהנה דוגמאות.⁶²

אמנם השימוש בסוגריים עגולים ממש אינו מתועד, כאמור, בספרים עבריים בימי הביניים, אולם טכניקות דומות וסימנים דומים כן היו בשימוש בכתבי-יד עבריים, ודווקא בתחום ביקורת הנוסח. כוונתי לדרכי סימון תחילת קטע וסופו על-ידי המעתיק או הקורא. הסימון מורה על מחיקה או על הוספה, או מזהה קטע שיש לו חילוף נוסח או הערה כלשהי בגליון או בין השורות. בדרך כלל האות הראשונה והאחרונה של המילה או המילה הראשונה והאחרונה של הקטע, מסומנות מעל לשורה על-ידי נקודה אחת, גרש ('אפוסטרופ'),⁶³ או סימנים אחרים.⁶⁴ הצד השווה בטכניקות אלו ובשימוש בסוגריים הוא שמדובר בשני סימנים

60. ראו בבבלי, דפוס וילנה, הגהות הב"ח, ברכות ב ע"ב, סי' (ד): 'תיבות אלו מוקפים בחצאי לבנה ונכתב בצדו [...]'. בס' הגהות הב"ח, ובעקבותיו בדפוס וילנה של התלמוד הבבלי, במקומות אחרים, כשמצא המדפיס סימן זה בכתב ידו של הב"ח, ציין אותו בדרך כלל בראשי תיבות: תא"מ (=תיבות אלו מוקפים/ מוקפות, ראו למשל, ברכות יא ע"א, כ ע"ב). וראו גם את ה'מודעא' של מהדיר 'הגהות הב"ח' (וורשא תקפ"ד), אות ג' (תצלום אצל שפיגל, עמודים, עמ' 312. בעמוד הקודם [שם] הועתקו חלקים אחרים של ה'מודעא' הזו באופן בלתי מדויק, ובהתחלה צ"ל [...] אחד משה פנים). ברם, המלבי"ד של 'הגהות הב"ח' לא דייק ולא תמיד ציין את ההקפה (בסוגריים) שהוסיף הב"ח בעותק שלו, ראו למשל: תענית כא ע"ב, הגהות הב"ח סי' (ג); יבמות קט ע"ב ברש"י, ד"ה אלא תורה, הגהות הב"ח סי' (ב).

61. יוצא מן הכלל לעניין זה ראו יבמות כז ע"ב, בגמרא מוקפין בסוגריים: (משום דקרוכה לביאה), ואין כל הערה לא בעותק המקורי ולא בדפוס וילנה.

62. סוגר אחד (שמאלי) מפסיק בין מילים ב'שמע' במקומות הדרושים על-פי ההלכה (ראו תוראן, פרקי מבוא, עמ' 479, הערה 138). אותו סימן מצוי במקומות אחרים בסדר התפילות, למשל בכ"י פרמה, ספריית הפאלאטינה, 2895, (De Rossi 653), סידור, נכתב בשנים 1450–1453) ובסידור תפילות שנדפס בבאזל (Froben, 1579), שבעותק אחד ממנו המצוי בירושלים, בספרייה הלאומית (סימנו: R 8° 91 A 93) רשומות הערות בלטינית מאחד מבעליו.

63. הסימנים הללו שכיחים בכתבי-היד של התלמוד הבבלי. וכך משמש גרש גם, למשל, בקולופון שבסוף סדר מועד שנמצא בכ"י לידן של התלמוד הירושלמי, ספריית האוניברסיטה, Or. 4720 (Seal 3); ראו תלמוד ירושלמי כתבי-יד לידן [...] (מהדורת צילום), ירושלים תשל"א, כך ב, עמ' 728, וראו גם S. M. Schiller-Szinessy, *Occasional Notices of Hebrew Manuscripts*, Cambridge–London 1878, pp. 11–12. גרש אחד מעל לאות הראשונה של המילה (או המילה הראשונה של קטע) וגרש אחר מעל לאות האחרונה של המילה (או המילה האחרונה של הקטע) מסמן מחיקה, למשל בכ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה, B.H.1 (Cat. Delitzsch I) (מן המאה ה"ג), הכולל את פירוש רש"י לתורה, במקומות רבים: 5 (בראשית ו, יז), 23 (שם, כח, י) וכו'; 55 (שמות ח, כב), 56 (שם, ט, יח), 57 (שם, י, יד) וכו'.

64. השוו לעיל, ליד הערות 42–43. דוגמאות לסימנים שונים: (א) בכ"י לייפציג של פירוש רש"י לתורה (ראו בהערה הקודמת) מובאות הוספות בשם ר' שמעיה, עם הקיצור ת" (תוספת) בתחילתן ו'תר"ש'

בלבד, המסמנים את תחילת הקטע ואת סופו. מן הראוי להזכיר שוב, שסימנים כעין סוגריים שימשו כסימן מחיקה (או ספק השמטה או הוספה) בכתבי־יד יווניים מן הזמן העתיק,⁶⁵

(=תוספת ר' שמעיה) בסופן, לעתים בלא שום סימון גרפי נוסף, כגון: 49: (שמות ג, יח), 50: (שם, ד, כא), 53: (שם, ז, יט), 6: (שם, ט, לג), 66: (שם, יט, ט). (ב) באותו כתבי־יד סדר הופעתם של שני קטעים ארוכים מוחלף באמצעות שימת האות 'ב' מעל לאות הראשונה והאות האחרונה של הקטע הראשון, והאות 'א' מעל לאות הראשונה והאות האחרונה של הקטע השני: 20: (בראשית כה, ו-1), 68: (שמות כא, ו-1) וכו'. (ג) לפי מקור המובא בס' אור זרוע, רבנו תם השתמש בסימני 'קרניים' למחיקה, אך צורתם ומיקומם אינם ידועים. ברם, אין לפסול את האפשרות שהם מעין סוגריים עגולים או 'נון הפוכה' (כך נוטה לפרש שפיגל, עמודים, עמ' 75–76, על-פי הצעת ליברמן), אך נראה יותר שהם דומים ל'גרש', שמקומו בחלק העליון של השורה או מעליה. (ד) סימנים מעין אלו, שנועדו לסמן מחיקת קטע שנכתב פעמיים בטעות, מצויים בקטע ממס' סוטה, מז ע"ב, מן התלמוד הבבלי הנמצא באוסף להמן (Lehman) שבניו יורק, Fr. 1. בדף אחר מאותו כתבי־יד (סוטה מה ע"א), מסומן קטע – שיש עליו הגהה בצד – במעין קווים מאונכים, לפניו ולאחריו, בין המילים. בכ"י אוקספורד, הספרייה הבודליאנית, Hunt. 80 (כתב־היד המפורסם של ה'משנה תורה' של הרמב"ם, הכולל את ספר המדע וספר אהבה) נמצא קטע שהושמט על-ידי קווים מאונכים מעל למילים וסומן במעין סוגריים עגולים בתחילתו ובסופו (75: א' ה' עבודה זרה ז, יז). ליברמן מעיר על תוספתא סוטה יג, ג–ד בכ"י וינה, הספרייה האוסטרית הלאומית, hebr. 20, שיש שם 'קווים זקופים בתחילת הברייתא ובסופה כסימן מחיקה' (ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, על אתר, עמ' 737, לשורות 53 ואילך), אך בתצלומי כתב־היד (141: ב) לא ראיתי קווים או סימנים כלשהם. (ה) דוגמאות לנקודתיים לפני מילה או קטע ולאחריהם בכתבי־יד של המשנה והתוספתא, ראו אצל י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, מהד' ג, ירושלים 2000, עמ' 1212. עם זה, לא תמיד ברור, גם בדוגמאות שצינו שם, אם ה'סוגריים' האלה משמשים מחיקה, הוספה או נוסח חלופי. בקטע מאוסף הגניזה שבספריית אוניברסיטת קיימברידג', T-S FI[2] 87, בבלי כתובות, לג ע"ב, 'סימן' (לזיכרון) מובא בין נקודתיים מכאן ומכאן. תלמידו של ר' אברהם ן' עזרא (מן המאה הי"ב) מעיד על הנקודתיים ששם בהעתקת פירוש מורו לפני הוספותיו הפרשניות ולאחריהן, ראו תוראן, פרקי מבוא, עמ' 461. ראוי לציין שהנקודתיים 'מכאן ומכאן' שימשו גם כסוגריים במובן ה'רטורי' בכתיבה הלועזית באיטליה במאה הי"ד, וגם נוספו כנראה לסימני הסוגריים הרגילים (מבפנים או מבחוץ) בכתיבה במאות ה'ט"ו–ה'י"ז במידה מסוימת. אמנם לא ידוע לי ספר מודפס שבו משמשים סימנים כאלו, ראו הוכלי, פיסוק, עמ' 89, 96, 292. (ו) סימן כעין חצי עיגול פתוח למטה משמש בכ"י ותיקן, הספרייה האפוסטולית, ebr. 134. ראו למשל, אוסף כתבי היד של התלמוד הבבלי בספריית הוטיקן ברומא (סדרה 'א'), מהד' הצילום, ירושלים תשל"ב, כרך ב, עמ' 141. (ז) בכ"י של מס' יומא, סנקט פטרבורג, הספרייה הרוסית הלאומית, Evr. II A 293/14, צוינו בין השיטין בדרך מיוחדת מחיקות שרש"י מציע: כתוב 'לא' מעל למילה הראשונה הנחקת, ומעל למילה האחרונה של הקטע הנחקת כתוב: 'גר"ש' (=גרס רש"י), או כתוב 'לא גר"ש' מעל למילה הראשונה, רע"כ מעל למילה האחרונה (ה ע"א [233 מדפי כתב־היד], כ ע"ב [313], לד סע"ב [40]). (ח) לסימנים שונים ראו גם: M. Beit-Arié, 'The Worms Mahzor – Ms Jerusalem, Jewish National and University Library, Heb. 4° 781/1: Würzburg? (Germany), 1272', in idem, *The Makings of the Medieval Hebrew Book; Studies in Palaeography and Codicology*, Jerusalem 1993, pp. 160, 162.

65. על טכניקות אחרות של מחיקה בכתבי־יד יווניים ובעיקר לטיניים, ראו E. A. Lowe, 'The Oldest Omission Signs in Latin Manuscripts', *Palaeographical Papers, 1907–1965*, Oxford 1972, vol. 2, pp. 349–380. ב-Hexapla של אוריגנס, זוג של סימנים שאינם זהים – asterisk, metobelos –

ולפיכך נראה שהשימוש הטקסטואלי-ביקורתי קדם לשימוש הרטורי-ספרותי.⁶⁶ לסוגריים עגולים היה תפקיד טכני חשוב נוסף, בהבאת הגהות ומראי מקום. בדרך זו מובאים חילופי הנוסח בסוגריים במהדורה הראשונה של 'מדרש רבה' (קושטא, שמואל ן' נחמייאש, רע"ב),⁶⁷ גם ההגהות המעטות ומראי המקום לתנ"ך שבמהדורה הראשונה של 'תיקוני הזהר' (מנטובה, מאיר בן אפרים מפדובה ויעקב בן נפתלי הכהן מגאזולו, שי"ח) ובזו של 'הזהר' (שם, שם, שי"ח-ש"ך). כך מובאים גם חילופי הנוסח הרבים במהדורה הקדומה האחרת של 'הזהר' (קרימונה, ויצניצו קונטי, שי"ט-ש"ך) וכיו"ב במקומות נוספים.⁶⁸ ר' שבתי סופר, מדקדק, מהדיר ומבארו של סידור התפילה, מסביר בראשית המאה הי"ז (לכל המאוחר בשנת שע"ד) את שימוש בסוגריים עגולים, כך:⁶⁹

וברוב הפעמים כשאמצא שנויי נוסחאות בספרים מדויקים אז אניח הנוסח המורגל בפי ההמון במקומו מפני החולקים ואח"כ אכתוב הנוסח המדויק בחצי עגולים ואכתוב לפניו נוסח אחר או בראשי תיבות נ"א ויבינו המשכילים.

חידושו של ר' שבתי הוא באופן הצגת שתי גרסאות עוקבות; הוא משאיר 'בפנים' את הנוסח המקובל, המסופק או המשובש, ומביא – אחריו – בסוגריים את הנוסח הנכון לדעתו.⁷⁰ הסוגריים כפי שתוארו במאמרנו לעיל, שימשו על-פי-רוב להכלת דברים מסופקים ועניינים בעלי משמעות או סמכות משנית, שימוש שהיה מקובל גם על ר' שבתי.⁷¹ אולם, החל מאמצע המאה ה"ט בערך נועד סימן זה (וכן גם סוגי סוגריים אחרים, כפי שנראה להלן) לעתים קרובות דווקא להבליט את חשיבותו של המוסגר (ועל דרך דרש: כעין עמוד הענן שירידתו

סימן את ההשלמות ב'תרגום השבעים' של המקרא שהובאו על-פי תרגומים יווניים אחרים: K. H. Jobes, *M. Silva, Invitation to the Septuagint*, Carlisle 2001, p. 53.

66. אף אם אין קשר היסטורי הדוק בין השימוש העתיק ובין שימוש המתחדש בדפוסים כסימן של מחיקה והשמטה, מובן למה דווקא סימן הסוגריים העגולים ולא סימן אחר התקבל לתפקיד הטקסטואלי-ביקורתי: כי גם בשימוש הרטורי-ספרותי (שקדם לו) הוא מסמן דבר טפל.

67. עם ראשי תיבות נ"א (=נוסח אחר) או 'נוסחא אחרינא', או ס"א (=ספרים אחרים). ראו ח' אלבעק, מבוא ומפתחות למדרש בראשית רבא, ברלין תרצ"א, עמ' 117 ואילך על מהדורה זו.

68. ברייתא דמלאכת המשכן, ויניציאה שס"ב, ועוד.

69. הקדמה הכללית לסידור ר' שבתי הסופר, א' ברלינר, פרנקפורט דמיין 1909, עמ' 2; סדור מה"ר שבתי סופר ב"ר יצחק מפרעמישלא, תלמיד הלבוש, יוצא לאור ע"פ כ"י בית דין בלונדון, ע"י י' סץ ור' יצחק, בלטימור תשמ"ז-תשס"ב (להלן סידור שבתי סופר), כך, א, עמ' 1-2. על תאריך כתיבת ההקדמות ראו שם, כך, ד, עמ' כב.

70. על השימוש של המחבר בסוגריים בכתב-היד שעליו מבוססת מהדורתם החדשה של סץ ויצחקי (ראו בהערה הקודמת) ראו שם, כך, ד, עמ' מב. שינויי נוסח מובאים (בסוגריים עגולים) לעתים קרובות מאוד וראו למשל: כך, א, עמ' נד, נז, נט, ס, עה; כך, ב, עמ' 9, 11, 13-14, 32-33, 56 וכו'. בניגוד לכלל, גרסאות שאינן עיקריות מובאות לעתים בסוגריים, ראו שם, כך, ד, עמ' כה.

71. כגון השמטת תיבות, ראו סידור שבתי סופר, כך, ב, עמ' 23, 167; כך, ד, עמ' מב.

על פתח 'אהל לדיברות' והסתלקותו משם ציינו, הקיפו, את ההתגלות למשה). הסוגריים העגולים באים להבליט שמות מחברים וכותרות,⁷² מספרים⁷³ או ביטויים שונים, קריאות וכדומה.⁷⁴

ד. [סוגריים מרובעים]

בספרים הלועזיים בראשית עידן הדפוס הופיעו ה'וים' (L, crotchets) קודם לסוגריים המרובעים. החל בסוף המאה הט"ו נהגו לסמן בהם את ה-lemma (שהוא קטע מן הטקסט שמפרשים אותו או מעירים עליו בהמשך, כעין 'דיבור המתחיל' בעברית), ולהפריד בינו ובין הפירוש או ההערה.⁷⁵ וכך הסימנים האלו משמשים עד היום.

בדפוס ערש של ספרים לועזיים לא מצאתי סוגריים מרובעים. אולם למן המאה הט"ז רווח השימוש בהם להוספות לגוף הטקסט: הוספות פרשניות (במיוחד לתרגומים, ובמיוחד של כתבי הקדש),⁷⁶ מראי מקום בלעז ומובאות או תרגומן.⁷⁷ מן המחצית הראשונה של המאה הי"ז בעיקר, ניכר שימוש טקסטואלי מגוון בסוגריים המרובעים בגוף הטקסט; באמצעותם

72. ראו מדרש שוחר טוב, מדרש תהלים ומשלי רבתא עם מדרש שמואל רבתא, פראג שע"ג, שער; המהר"ש השלישית של התלמוד הבבלי בקראקא (למשל ב"ק, שנת שע"ו); המהר"ה השנייה של הבבלי בלובלין (למשל מכות, שנת ש"פ, או מנחות, שנת שפ"ח); ח' בוכנער, ס' אורחות חיים, קראקא ת"ד. ראו גם: גנזי ישראל (מאוסף מהלמן), נערך בידי י' יודלוב, ירושלים תשמ"ה, מס' 808 (לוח 28); ר"ש בס, ס' שפתי ישנים, אמשטרדם ת"מ.

73. ראו למשל *Biblia Hebraica*, ed. J. Leusden, Amsterdam 1667, אחרי ס' דברים.

74. ר"ע ספורנו, באור על התורה, ויניציאה שכ"ז. מעבר לשער, איגרת לנכד המחבר משלמה לוצאטו: [...] ויען ידעתך (מחמד לבי) חפץ להגדיל תורה [...]. ראו גם מתנות כהונה, קראקא שמ"ז-שמ"ח; שפיגל, עמודים, עמ' 255-256. השוו: פרקס, הפסק, עמ' 87.

75. פרקס, הפסק, עמ' 53-54. ראו למשל: Kesler, Basel: *Guillermus, Postilla super epistolae*, N. 1486; Typographic Book (above, n. 44), Pl. 23; Veröffentlichungen (above, n. 44), Bd. II, Tafel 71; Bd. IV, Tafel 266; Bd. V, Tafel 376; J. Oecolampadius, *Annotationes piissimae doctissimaeque in Ioseam, Joëlem, Amos, Abdiam [...]*, Basel 1535 וראו גם להלן הערה 81.

76. *Biblia Sacra*, ed. P. Cholinus, Roma 1543 (ראו בסוף הקדמתו לבן-סירא); תרגומו של תרגום אונקלוס ללטינית בידי פגיוס: P. Fagius, *Thargum, hoc est paraphrasis chaldaica Onkeli*, Argentorat: (=Strasbourg) 1546; *Biblia Sacra*, ed. A. Osiander, Tübingen 1600 מתואר בקיצור בהקדמה השנייה של הספר האחרון, שלקוחה ממהדורה קודמת של המקרא (עם הברית החדשה) מאותו מקום, משנת 1593. לעתים קרובות צוינו ההוספות הפרשניות גם באות שונה, תכופות באות קורסיבית. ראו לדוגמה *Opus aureum et scholasticum in quo continentur Pythagorae carmina aurea, Phocylidis, Theognidis & aliorum poemata [...]*, ed. M. Neander, Lipsiae 1559.

77. Plato, *Opera Omnia*, Stephanus, Paris 1578 (תכופות בדו־שיח Cratylus, עמ' 392 ואילך, וב-Gorgias); *Novum Testamentum*, ed. Th. Beza, 4th ed., 1589; ראו עוד פרקס, הפסק, עמ' 54-55.

מוסיפים מילים להשלמת החסר,⁷⁸ מציעים תיקוני מילים, או מסמנים את המילים המוגהות בגיליון.⁷⁹ הסוגריים המרובעים מוזכרים בקצרה גם בספרות על מלאכת הפיסוק מן המאה הי"ז, ולא קודם כנראה. הסיבה לאיחור יחסי זה היא שהשתמשו כנראה בסימנים הללו בעיקר לצורכי מהדורות של טקסטים 'קלסיים', ולא בכתיבה רגילה ובשימוש הרטורי הרגיל, ולכן חכמי הפיסוק לא ראו בהם סימן פיסוק הראוי לשמו. וכאשר התחילו להתייחס אל הסימן הזה, לא הבחינו בינו ובין הסוגריים העגולים לזמן מה – כמו הספרים עצמם לא תמיד הבחינו ביניהם (ראו להלן). בספרות על הפיסוק בגרמנית, למשל, הבחנה כזו מופיעה בפעם הראשונה במחצית הראשונה של המאה הי"ח, על-ידי Hieronymus Freyer, והיא משקפת דרכי מהדירים רגילות אז כבר מאתיים שנה בערך: לפיו הסוגריים המרובעים משמשים בהבאת הוספות (פרשניות וכו') שאינן חלק של הטקסט גופו ואינן באות מן ה'מחבר'. פרייר דוחה את הבאת ההוספות האלה ב'פנים' וממליץ להביאן למטה – כהערות שוליים.⁸⁰ הסוגריים המרובעים שימשו מטרות פחות מגוונות מאשר הסוגריים העגולים, והדוגמאות שהבאנו מעידות על מגמה או על מאמץ להבדיל בין הערות השייכות לביקורת הנוסח לבין הערות אחרות, ולייחד להן סימן גרפי מיוחד. עם זאת, במאות הט"ז–הי"ח, לא זו בלבד שאין הבחנה ברורה בשימושי הסוגריים המרובעים והעגולים, אלא שבתוך ספרים רבים משתמשים בשני הסוגים שימוש 'חופשי' בתפקוד זהה ולאותה מטרה.⁸¹

ה. (צירופם) [הרכבם] של שני סוגי הסוגריים

בדפוס העברי שימשו שני סוגי הסוגריים לצורכי ביקורת הנוסח, שימוש שעדיין נפוץ מאוד. השימוש הרגיל הוא כדלהלן: בסוגריים עגולים מוקפות אותיות או מילים ב'פנים' (Vorlage) שהן בלתי קריאות, מיותרות או משובשות לדעת המהדיר/המדפיס, שמציע להשמיט את הקטע על-ידי הקפתו בסוגריים עגולים. בסמוך, בגוף הטקסט – לפני קטע המוקף בסוגריים עגולים, או אחריו – הוא מביא בסוגריים מרובעים את ההשלמה, את הנוסח המתוקן או החלופי, על-פי מקורות אחרים או על פי הסברה. בטכניקה זו יש לראות התקדמות משמעותית בההדרת הטקסטים, לעומת התקופות הקודמות, ויש להכיר בתרומתה החשובה לביקורת הנוסח. בניגוד לדרכי העתקת ספרים והגהתם שהיו המקובלות בימי הביניים (ולא

78. Polycarpi et Ignatii epistolae, ed. J. Ussher, Oxford 1642–44. ראו הוספת מילים בנוסח הלטיני,

שאינן נמצאות בנוסחים העממיים או בנוסח היווני, בעמ' 81, XXVI, 35, ו-193.

79. Proclus, *Successoris Platonici in Platonis Theologiam*, ed. A. Portus, Hamburg 1617;

Galenos, *Claudii Galeni Pergameni Opuscula varia*, ed. T. Goulston, London 1640.

80. הוכלי, פיסוק, עמ' 89, 96, 175, 189, ובעיקר: 168. כיובל שנים לאחר מכן, ב-1782, מחבר אחר

(J. Heynatz) ממליץ להשתמש בסוגריים מרובעים בעיקר בההדרת טקסטים עתיקים – שם, עמ' 233.

81. ראו למשל Q. Septimi Florentis Tertulliani [...] Scripta [...], ed. B. Rhenanus, Basel 1550

שבו סוגריים מרובעים ועגולים גם יחד משמשים להפרדה בין ה'דיבור המתחיל' ובין הפירוש/הערה.

על כולם, ועליהן קבלו ר' תם ואחרים), הרי שטכניקה זו, אם השתמשו בה בנאמנות, שמרה על הטקסט כפי שהיה לפני ההגהה ומציגה אותו על שני פניו כ'לוחות ושברי לוחות'. עם זאת, ברורות גם מגבלותיה של שיטה זאת, שהחשובה בהן היא הצגת שני נוסחים בלבד – את החסר/משובש, ואת השלם/מתוקן.

שני סוגי הסוגריים כסימנים טיפוגרפיים מאומצים בדפוס העברי מהדפוס הכללי. אולם, עד כמה שראיתי, אופן הצגת הטקסטים וההדרתם מיוחדים לדפוס העברי; ולתופעה ייחודית זו אציע הסבר אחרי סקירתנו את התפתחותה.

הטכניקה כאמור, שכיחה גם היום בההדרת טקסטים – שלמים, מקוטעים, מודפסים וממוחשבים – של הספרות היהודית הקלאסית (עברית וארמית) לענפיה ובציטוטים ממנה, ואוותר כאן על דוגמאות. מה מקורה של שיטה זו, ומאימתי משתמשים בה בספר העברי? אין ספק שהספר שהפיץ ברכים את הטכניקה הזו בַּמָּאָת השנים האחרונות ויותר, הוא דפוס וילנה של התלמוד הבבלי (תר"מ–תרמ"ו), ואין פלא שמדפיסיו לא ראו צורך לפרטה בהקדמתם.⁸² השיטה הייתה ידועה, למשל, ממהדורות של ספרות חז"ל משנות השישים של המאה הי"ט, שבהן השאיפות והנורמות החדשות של 'חכמת ישראל' קרמו עור וגידים. הטכניקה גם מתוארת בהקדמות שבמהדורות החשובות של הספרא⁸³ והספרי.⁸⁴ כך משמשים הסוגריים גם בס' דקדוקי סופרים של רנ"ג רבינובין,⁸⁵ ובספרים נוספים משנות החמישים והשישים של אותה מאה.⁸⁶ השיטה מופיעה, אם כי באופן מוגבל וחלקי, בספרות המדעית

82. בשער נזכר השימוש בסוגריים מרובעים רק בנוגע להערות ולמראי המקום שנוספו מידי ר' ישעיה (פיק) ברלין.

83. ספרא (על-פי כתב-יד אוקספורד), מהד' א"ה וייס ואח', וינה 1862, מעבר לשער: 'הבאתי כל חלופי הגירסאות הנמצאים בספרים והתקונים אשר תקנו בהם המפרשים אך בזה סרתי מדרך האחרונים אשר הכניסו התיקונים בפנים הספרא לא כן עשיתי אמנם הנחתי הנוסחה העיקרית והנוסחאות אשר בהוצאות המאוחרות ע"פ תקניהם כתובים לרוב בין שני חצאי מרובע [ ] והנוסחא העיקרית בין שני חצאי עגולה ( ) כן בספרא כן בפי הראב"ד'.

84. ספרי במדבר-דברים, מהד' פרידמן. המילים המשובשות בסוגריים עגולים מודפסות ב'אותיות רש"י' מוקטנות. מהקדמה חשובה זו, שבה מפרט רמא"ש את עקרונותיו בענייני ביקורת הנוסח ומתאר את כתב-היד שהיו מונחים לפניו, אנו למדים שתכנן להרחיב את הדיבור על כתב-היד בכרך נוסף, ולהוסיף בו מפתחות והערות (גם מחכמים אחרים) בענייני נוסח, אלא שמפעל זה לא יצא לפועל. על רמא"ש ומפעל חייו, ראו: G. Stemberger, 'Meir Friedmann – A Pioneering Scholar of Midrash', in T. Turán, C. Wilke, eds., *Modern Jewish Scholarship in Hungary: The 'Science of Judaism' between East and West*, Berlin/Boston 2016, pp. 283–294.

85. רנ"ג רבינובין, דקדוקי סופרים, (ט"ו כרכים) מינכען תרכ"ח-תרמ"ו, וכרך נוסף למס' חולין, ע"י ח' עהרענטרייא, פרעמישלא תרנ"ז.

86. יונה מרון (!) אבן ג'נאח, ספר הרקמה, מהד' ד' גאלדברג ור' קירכהיים, פרנקפורט א"מ תר"י, וראו הקדמת קירכהיים, 'המגיה'; חסרונות הש"ס, קראקא תר"ך; חידושי הרשב"א, מס' מנחות, מהד' י' גולדמאן, וורשא תרכ"א; סדר רב עמרם גאון, מהד' י' גולדמאן ונ' קורנול, וורשא תרכ"ה.

של המשכילים ושל מלומדי 'חכמת ישראל' כבר משנות השלושים ואילך.⁸⁷ אברהם גייגר השתמש באותה שיטה בס' מלא חפניים⁸⁸ ואפשר שלספר זה, שבו הוציא לאור טקסטים שונים בפעם הראשונה, הייתה השפעה רבה על התקבלותה של השיטה בדורות הבאים. עד כאן באשר לספרים מאמצע המאה הי"ט, שהם מנכסי צאן ברזל של מדעי היהדות עד היום. אולם, השיטה אינה מחידושיהן של 'חכמת ישראל' או של ההשכלה; היא מצויה כבר בראשית המאה הי"ט⁸⁹ ואפילו מאה וחמישים שנה ויותר קודם לכן. בתחילת המאה הי"ח, ר' יהודה אריה לייב בן יוסף שמואל הוציא לאור מהדורה של התלמוד הבבלי, שראשיתה באמסטרדם תע"ד–תע"ז (על-ידי המדפיסים מרקיס ופלאסיוס) וסיומה, עם הדפסה חוזרת של המסכתות שנדפסו באמסטרדם, בפרנקפורט א"מ ת"פ–תפ"ב, (על-ידי יוהאן קעלנער).⁹⁰

87. S. J. Rappoport, 'Kritischer Apparat zu den Werken A. Ebn Esra's', *Wissenschaftlicher Zeitschrift für jüdische Theologie* 4 (1839), pp. 261–282 (המילים שנועדו להשמטה מוקפות בסוגריים עגולים, ראו עמ' 261); א' ילינק, בית המדרש, כך ג (Leipzig 1855) ואילך; קובץ מעשי ידי גאונים קדמונים, מהד' י' רוזנברג, ברלין תרט"ז; חפש מטמונים, מהד' גולדברג, בהקדמה: '[...] שנים או שלשה הגהות לבד הוספתי בחוברת ובסוגר באו [...]']'.

88. א' גייגר, ס' מלא חפניים, ברלין ת"ר/1840, עמ' 29: '[...] והמלות והאותיות אשר נמצאו בכ"י שלא כדין מוסגרות הנח בתוך ב' חצאי עגולה והנוספות בתוך ב' חצאי מרובע'. וראו שימושו בהם בתשובת רש"י, שם עמ' 33–37.

89. ברייתא דמלאכת המשכן, אופנבך תקס"ב. שני סוגי הסוגריים מופיעים גם במהדורה הראשונה של הגהות הב"ח, וורשא תקפ"ד, כל אחד באופן הרגיל, אך אינם צמודים זה לזה ובאו מידיים שונות: העגולים מהב"ח עצמו, לסמן מילה או קטע בטקסט שהוא מגיה (בתלמוד ובפירוש רש"י), והמרובעים התווספו ע"י המלבי"ם ד. ראו שפיגל, עמודים, עמ' 345, ולהלן הערה 93.

90. ראו רבינוביץ–הברמן, הדפסת התלמוד, עמ' קא ואילך; ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי ב[...] פרנקפורט דמאין [...], אנטוורפן 1935, עמ' 44 ואילך; תולדות הדפוס העברי ב[...] אמסטרדם [...], אנטוורפן 1937, עמ' 43 ואילך. על הנסיבות ההיסטוריות של הדפסה זו ועל התפוכותיה ראו M. Freudenthal, 'Zum Jubiläum des ersten Talmuddrucks in Deutschland', *MGWJ* 42 (1898), pp. 1–39, בייחוד עמ' 12–32 ובספרות המצוינת שם. ההקדמה נמצאת רק בחלק מעותקי מס' שבת שבמהד' אמסטרדם (תע"ה), והשוואה בין עותקים שונים (שברשות הספרייה הלאומית בירושלים) של מסכתות שונות מן המהדורה הזו מעלה הבדלים נוספים, שחלקם יפורטו להלן. ההבדלים האלה מעלים ספק בקשר לזיהויה וזהותה של מהדורה זו. תופעות כאלו רווחו בתולדות הדפוס, הן העברי הן הכללי, לפחות עד סוף המאה הט"ז. ראו למשל: עזריה מן האדומים, מהד' ד' קסל, וילנה תרכ"ו, הקדמה, עמ' III–IV; מ' בניהו, מבוא לספר בנימין זאב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 162 ואילך; א' יערי, 'לקוטים ביבליוגרפיים', קרית ספר טו (תרצ"ט), עמ' 501–511, והספרות המצוינת בעמ' 501. אשר לתולדות הדפוס הכללי, ראו S. L. Greenslade, ed., *The Cambridge History of the Bible*, vol. 3, Cambridge 1963, pp. 409–414, 451. עותקים שונים של מסכת ברכות (תע"ד) ומסכת שבת (תע"ה) שונים זה מזה באותיות המקושטות, בדגלי המדפיסים (בשער) ובעמוד. בדף ב ע"א של מסכתות אלו, למשל, השוני ניכר במסגרת המקשטת את המילה המתחילה, בצורת האותיות, בראשי התיבות, ועוד. י"ש וינפלד (מבוא לש"ס וילנא, ירושלים תשנ"ד, עמ' קיח), מציג תצלום של דף ב ע"א ממס' ברכות שאין בו פיסוק. אם זהו אכן תצלום מ'מהד' אמסטרדם', אזי יש גרסה שלישית ממהדורה זו, ויש לתקן בהתאם את הערת רבינוביץ–הברמן, הדפסת התלמוד, עמ' קד. ההקדמה המובאת בידי וינפלד שם מצולמת מעותק שבספרייה הלאומית בירושלים.

המהדיר מפגין רגישות מובהקת לענייני נוסח ולמהדורות יש מעמד מיוחד, לא רק בתולדות הדפסת התלמוד, אלא בתולדות ההדרת ספרי ישראל בכלל. מעמדה הרם של המהדורה הוקנה לה בשל ההוספות והתיקונים שבה, ובעיקר בזכות הקדמת המהדיר, שהיא גילוי דעת מרשים ומעניין על עקרונותיו בעבודתו הטקסטואלית.⁹¹ מסתבר שהשימוש בסוגריים במהדורה זו עמד לנגד עיניו של רנ"נ רבינוביץ בספרו 'דקדוקי סופרים' וגם – אולי בעצתו – השתמשו בו מהדירי ש"ס וילנה.

הדוגמאות הראשונות בדפוס העברי ששני סוגי הסוגריים משמשים בהן זה ליד זה, באות מהמחצית השנייה של המאה הי"ז. בתקופה זו השימוש מגוון, ולא דווקא להצעות תיקוני נוסח. טול למשל, את ה'שלחן ערוך' (יוסף עטיאש, אמשטרדם תכ"א–תכ"ד),⁹² שבו מוקפים ציוני מקורות ותוספות פרשניות בסוגריים עגולים, בעוד שבמרובעים מובאים הוספות לגוף

נוסף להבדלים הללו נמצא גם שוני מהותי בין העותקים ב'תוספות' הארוך שבמס' שבת באותו עמוד. קולופון שנמצא בעותק אחד אינו נמצא בעותק האחר; ומצד אחר, ה'מודעה רבה' על שימוש במילים 'נוכרים' ו'עכורים' שבתחילת המסכת, בעותק האחרון, נעדרת מהעותק הראשון (ראוי לציין ששלמה פרופס הדפיס באותה שנה [תע"ד] אף הוא מס' ברכות באמשטרדם, כחלק ממהדורת ש"ס מתוכננת שלא יצאה לפועל). הדגל שבשער מהדורתו הוא גרסה שלישית של אותו דגל שמופיע, בשינויים קלים, בשני העותקים של מהד' מרקיס ופלאסיוס, וכך גם המילים המתחילות כמעט זהות לאלה שבמהד' מרקיס ופלאסיוס. האותיות המקושטות והדגל מוכרים לנו מדפוס עמנואל בנבנישטי, כפי שצינו שטיינשניידר וקאסל: M. Steinschneider and D. Cassel, 'Jüdische Typographie und jüdischer Buchhandel', in: *Ersch und Gruber Encyclopaedie*, Teil 28, Leipzig 1851; repr. Jerusalem 1938, p. 25, n. 64; L. Fuks and R. G. Fuks-Mansfeld, *Hebrew Typography in the Northern Netherlands* Leiden 1984–1987, vol. 1, 1585–1815 (טיפוגרפיה עברית) pp. 154, 163. על השפעתו ותפוצתו של דגל זה ראו גם: M. J. Heller, 'The Printer's Mark of Immanuel Benveniste and Its Later Influence', *Studies in Bibliography and Booklore*, 19 (1994), pp. 3–20, esp. 12–13; idem, *Studies in the Making of the Early Hebrew Book*, Leiden–Boston 2008, pp. 18–32, esp. 25–26. האותיות המקושטות באו מבית דפוסו של יושטיניאני במאה הט"ז. עד כמה שהספקתי לבדוק, שני העותקים של מס' יבמות של מהדורת אמשטרדם הנמצאים בספרייה הלאומית בירושלים שונים זה מזה רק בחותמת הצנזור המופיעה על שער של עותק אחד בלבד. השוו רבינוביץ–הברמן, הדפסת התלמוד, עמ' קה. הבדל זהה קיים במס' כתובות, מלבד שינויים רבים אחרים: בדף ב ע"א, למשל, מופיע בעותק אחד דיוקן נערה במילה המתחילה 'בתולה', ואילו בעותק האחר מוצג עיטור שונה, לא פיגורטיבי. כן יש שינויים רבים ב'תוספות' הארוך, שינויים קלים בראשי התיבות, בליטורות וכדומה.

91. [...] ותיקון ההגהה נעשה באופן זה דמה שהוא טעות דמוכה בהגהות אות הוגהה סתם ומה שהוא הגהות תיבה העמדנו בשני חצאי מרובעים כזה [ ] ובמקום שיש מן הצורך למחוק התיבה מהג"י [=מהגרסה הישנה] העמדנו אותה תיבה בין שני חצאי עיגולים כזה ( ) [...]. רבינוביץ–הברמן, הדפסת התלמוד, עמ' קב; ועיקר ההקדמה הארוכה מובא שם, עמ' קב–קה, ועל-ידי שפיגל, עמודים, עמ' 405–406 (השוו: תוראן, פרקי מבוא, עמ' 512–513). אשר להבדלי ההקדמה בעותקים שונים של מהד' אמשטרדם, עיינו בהערה הקודמת.

92. פוקס ופוקס-מנספלד, טיפוגרפיה עברית, כרך ב', מס' 384, עמ' 311–312. על עטיאש, ראו א"מ הברמן, פרקים בתולדות המדפיסים העבריים, ירושלים תשל"ח, עמ' 293–310.

הטקסט עצמו, לעתים קרובות עם מראי מקום בגיליון. שתי הערות בשני זוגות סוגריים עגולים, צמודים, שכיחות מאוד ולעתים מופיעים שני סוגי הסוגריים זה לצד זה.⁹³ ב'פירוש על נביאים ראשונים' של ר' יצחק אברבנאל (ליפסיה תמ"ו/1686) הנזכר לעיל, נעשה שימוש מגוון בסוגריים, שחלקם מתואר בהקדמת המגיה. ראשית, מספר הפסוק צוין במרובעים והמספר בפירוש המוסב עליו מוקף בעגולים. שנית, בגוף הפירוש התיבות הנראות למגיה כמיותרות מוקפות בעגולים ובמרובעים הוא מכניס לפעמים ביאור קצר על דברי הפירוש. שלישית, המגיה מתקן במרובעים את ציוני המקורות המוטעים של המחבר. לאחר תיאור דרכי השימוש בסימני הפיסוק,⁹⁴ ממשיך המגיה בהקדמתו:

גם לפעמים ראיתי דברים מעורבים תוך הענין, אם ליתר הביאור ואם לצורך המליצה אך נראים מיותרים אז שלא במקומם, הנה לתקן גם את זה סגרתים בין שני חצאי לבנה כזה ( ) להורות שגם בלעדם יהיה הענין שלם. ואם מצאתי חסרון מה בפי' או בענין הוספתי על דבריו כפי הסברא הישרה וסגרתי את דברי בין שני חצאי מרובע כזה [ ] כדי שיהיו דברי נכרים ומופרשים מדברי המחבר. ואל יחשוב החושב שמלבי עשיתי הסימנים האלה וחדשתי דבר שלא היה מקדמת דנא בספרי ישראל אשר לא כדת, כי הנה כבר השתמשו בהם קצת מחכמי ישראל אשר בספר צרפת ואטליי"א בחבוריהם היקרים כידוע למבין [...].

דברי ההתנצלות שבסוף מוסבים, כנראה, גם על סימני הסוגריים. יש מקום וסיבה להתנצלות – ולא רק לאור דוגמאות של השימוש בסוגריים באופן כללי. שניתנים לפני הופעת הספר יצאה לאור מהדורה חשובה ומפורסמת של 'ס' הזהר' (זולצבאך/1684, Sulzbach), שאחד מיוזמיה ומממנה היה כריסטיאן קנור פון רוזנרוth (Christian Knorr von Rosenroth; 1636–1681), מלומד נוצרי שהתמחה בספרות הקבלה. מהדורה זו היא הספר העברי הראשון הידוע לי, שבו השתמשו בסימנים הללו באופן עקיב בטכניקה דומה לזו שמתוארת לעיל. מדובר ב'מהדורה ביקורתית' במובן מסוים, לפי שהיא צירוף של שתי המהדורות הראשונות של הזהר,⁹⁵ עם חילופי נוסח והגהות, כפי שמפורט בהקדמת המדפיס, ר' משה בן אורי

93. או"ח סי' ו ס"ק ב, סי' יז ס"ק ב, סי' צו ס"ק ב, סי' קיא ס"ק א (שתי הערות נוספות צמודות לאלו, בסוגריים עגולים, במראה המקום האחרון) ועוד. שני סוגי הסוגריים משמשים גם בפירושו של ר' משה ריבקש 'באר הגולה', שנדפס לראשונה באותה מהדורה. על שימושו בסוגריים בח"מ ריבקש כתב ב'אחרית דבר' שלו (שנדפס כנראה רק בדפוסים מאוחרים יותר): 'גם הכנסתי בו כל הגהות שהגיה הרב בעל סמ"ע ומצויינים בדמות חצי לבנה כזה ( ) אמנם כשימצא בכל מקום שיהיה [...] אי זה דבר נתון בין סי' כזה [ ] הוא תוספות אשר הבאתי על-פי מקור הדין [...]'.
94. ראו תוראן, פרקי מבוא, עמ' 475–476.
95. דפוס מנטובה ודפוס קרימונה, ראו לעיל, ליד הערה 68. דפוס זולצבאך של 'זהר' מוזכר בהקדמת המגיה/מלביה"ד של מהדורת פירוש אברבנאל שתואר לעיל, בין הספרים שהשתמש בהם.

שרגא בלאך.⁹⁶ לשיטתו, קטע שנמצא בדפוס מנטובה וחסר בדפוס קרימונה הושם בסוגריים עגולים, ובמקרה ההפוך, שבו הקטע נעדר מדפוס מנטובה אך מופיע בדפוס קרימונה הוא הוכנס בסוגריים מרובעים.⁹⁷

ו. {סוגריים מסולסלים}

סוג סוגריים נוסף, אמנם נדיר, שמופיע בתולדות הדפוס העברי הוא הסוגריים המסולסלים. בס' 'מנורת המאור' של ר' יצחק אבוהב (ויניציאה, די פארי, ש"ד) מובאים ביאורים בסוג של סוגריים מסולסלים גדולים, מפוארים ועבים.⁹⁸ בס' 'אליה מזרחי' (שהוא פירוש על רש"י לתורה) שנדפס בוויניציא אצל בראגדין, של"ד, אנו רואים שני סוגי סוגריים מסולסלים שמבדילים את הדיבור המתחיל, את ה-lemma (קטע מרש"י) מהפירוש עליו. סוג אחד הוא בדיוק זה שנמצא בס' מנורת המאור המתואר לעיל, והסוג השני הוא קטן, דק ופשוט יותר.

96. על המדפיס ועל הדפוס, ראו M. Weinberg, *Die hebräischen Druckereien in Sulzbach (1669-1851)*, Frankfurt am Main 1904, pp. 16–20, 104–105 (no. 3). טעה כנראה בכתבו שהמגיה, ר' משה בן יוסף הריזן, היה מהונגריה. למעשה מוצאו מפולניה וראו M. Steinschneider, *Catalogus librorum hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berlin 1852–60, p. 3000, no. 8879. להיבטים אחרים של מהדורה זו, שאינם מעניינים כאן, ראו B. Huss, 'The Text and Context of the 1684 Sulzbach Edition of the Zohar', in Ch. Goodblatt, H. Kreisel, eds., *Tradition, Heterodoxy, and Religious Culture: Judaism and Christianity in the Early Modern Period*, Beer Sheva 2006, pp. 117–138.

97. אלה דברי המדפיס הנוגעים לענייננו (ס' הזהר, זולצבאך 1684; בפסוק המקורי): '[...] וזה ראשונה. כל הגהות האר"י ומהרמ"ק וחכמי א"י מספר דרך אמת הכתובים בנוסחא אחרינא או בסתם הגה"ה שלהם בלא נ"א הצבתי בין שני חצאי לבנות בכתב רש"י (כזה) בפנים או בגליון ולפעמים בכתבי נ"א רק בשביל מילוי או חיסור אות אחת. אף שהוא משמעות אחד אך כדי שלא יחסר כל בו עשיתי זאת: שנית מה שהיה חסר בזוהר דפוס קרימו"נא ולובלין ומצאנוה וראינוהו בדפוס מנטובה או בספר דרך אמת הצגתיו ג"כ בין שני חצאי לבנות אבל בכתב אשורית ומרובעת: שלישית מה שנראה לחכמים הנ"ל לפי דעתם הצלולה ושכלם הוז' בדפוסים הראשונים כמיותר. וגם מה שנדפס בזוהר קרימונה ולובלין ובזוהר מנטובה לא נמצא והחכמים הנ"ל לא פסלו אותם הדפסתי בין ציון הלז [כזה]: [...]'. חלוקת הדפים של דפוס מנטובה, וגם זו של קרימונה, מצוינת במהדורה זו (ראו בדברי המדפיס, ד"ה שביעית), כאות נוספת לשמירת מרחק ביקורתי משתי המהדורות הראשונות. ראו לציין שגם בהקדשה הלטינית, שנכתבה בידי קנור פון רוזנרות (לדעת ג' שלום: 1118, vol. 10, col. 1118, *Encyclopaedia Judaica*, Jerusalem 1972), יש תיאור קצר של סימני הההדרה, וממנו משתמע שקטע שצריך להוסיף מופיע בסוגריים עגולים, ואילו קטע שיש להשמיט מופיע במרובעים. לדעת שלום, העותקים שנועדו ליהודים לא כללו את השער בלטינית (G. Scholem, *Bibliographia Kabbalistica*, Berlin 1927, p. 168). בתיאור הקצר הזה מובלט מה שעולה גם מתיאור המדפיס (המובא לעיל), כי נוסח דפוס מנטובה (עם הגהותיו) הוא העיקר בעיני המהדיר.

98. ביאורים אלה שכיחים עד לדף נא ע"א, ומשם ועד סוף הספר (קלב ע"ב) הם נדירים מאוד. דפוסים מאוחרים יותר של הספר, כגון דפוס מנטובה, רופינלי, שכ"ג, סוגריים עגולים רגילים החליפו את הסוגריים המסולסלים, ולביאורים השתמשו ב'אותיות רש"י' מוקטנות.

הקטע מרש"י הוא באותיות מרובעות, עם נקודה אחת (עילית) בסופו לפני הסוגר המסולסל השמאלי, והפירוש עליו באותיות 'רש"י' קטנות יותר.⁹⁹ מבחינת תפקידם אין כל הבדל בין שני סוגי הסוגריים המסולסלים, ומשתמשים בהם בספר בערבוביה.¹⁰⁰ מבחינה תפקודית, בדוגמאות האלה הסוגריים המסולסלים – שמקיפים ביאורים ודיבורי מתחיל, ושימושם גם טכני וגם רטורי – דומים לסוגריים העגולים בדוגמאות שראינו מאותה תקופה. בתולדות הכתיבה הכללית והדפוס הכללי לא מצאתי עד כה דוגמה לשימוש דומה בסוגריים מסולסלים. כבר ממפנה המאות הט"ו-ט"ז נפוץ הוא השימוש בסימן זה לחיבור שורות אחדות בחשבונות ורשימות,¹⁰¹ טבלאות סכימטיות,¹⁰² בשירה ובמחזות¹⁰³ – באמצעות סוגר מסולסל אחד בדרך כלל, ולעתים רחוקות בזוג של סימן זה.

ז. ייחודו של השימוש בסוגריים בספר העברי

בדומה ל'קרי-כתיב' במסורה המקראית,¹⁰⁴ הבאת חילופי נוסח בשני סוגי סוגריים (לעיל פרק ה) מציעה שתי גרסאות או צורות, סמוכות זו לזו. שתי השיטות גם יחד מבדילות באופן ברור בין שתי הצורות הטקסטואליות המוצגות. השיטות הללו מאפיינות ומדרגות שני חילופי נוסח בדרכים שונות – לא כמו בשיטת הצבת שתי גרסאות זו ליד זו, המצויה בכתבי-יד של ספרות חז"ל, כפי שמצוין לעיל. לכן שתי השיטות האלו הן ביקורתיות במובן מסוים, ומהוות מעין פשרה בין ביטול נוסח והשמטתו ללא כל ציון, לבין הבאת חילופים שווי ערך ושווי מעמד.¹⁰⁵

99. על דרכי המדפיסים להבחין בין 'דיבור המתחיל' ובין פירוש עליו, השוו שפיגל, בשערי הדפוס, עמ' 366–368.

100. הסוג הגדול משמש בדפים 2-א5, 7-א13, 14-ב21, 22-ב30; הסוג הקטן משמש בדפים 6-אב, 90-א93, 94-א130; בשאר הספר (המסתיים בדף 266א) נמצאים שני הסוגים בכל דף, למעט דפים מספר אחרי דף 168ב. לעתים קטע מתחיל בסוגר ימני גדול ומסתיים בסוגר שמאלי קטן, או להפך (ראו 38ב, 49א, 65ב, 93ב, 159ב, 163ב) ולפעמים הסוגר השמאלי חסר (כגון בדפים 65ב, 66א).

101. אשר לחשבונות, ראו 1930 S. A. Tannenbaum, *The Handwriting of the Renaissance*, New York (להלן טננבאום, הכתיבה ביד), p. 147. לרשימות, ראו למשל: F. Niger, *De scribendis epistolis*, Barcelona 1495, בפרק על הפיסוק (De punctuatione); Gregor Reisch, *Margarita philosophica*, Freiburg im Breisgau 1503, [77r].

102. למשל Reisch, Margarita (ההערה הקודמת), עמ' 77ב.

103. לסימון חרוזים, למשל, ראו C. S. Van Winkle, *The Printer's Guide, or: an Introduction to the Art of Printing; Including an Essay on Punctuation*, New York 1836, p. 57. השימוש בסימן מעין זה למטרה זו מתועד כבר במאה הי"ג, ראו: פרקס, הפסק, עמ' 99, 238. למחזות, ראו טננבאום, הכתיבה ביד, עמ' 147. לדרך שקוראים השתמשו בסימן זה, ראו W. H. Sherman, *Used Books: Marking Readers in Renaissance England*, Philadelphia 2007, pp. 7, [11].

104. השוו טוב, ביקורת הנוסח, עמ' 57–59. בדפוס המקרא ה'קרי' בדרך כלל מובא בגיליון.

105. אשר לשיטות שונות של הראשונים והאחרונים לגבי 'הגהת' הטקסט ושינויי נוסח, ברמה העקרונית וברמה המעשית, ראו שפיגל, עמודים.

האם יש משהו מיוחד בשיטת 'שני סוגי הסוגריים' שהיא עדיין מקובלת ונפוצה, ואם כן, מהו? כזכור, לא מן הנמנע שהסוגריים העגולים היו מוכרים ליהודים כבר בשלהי תקופת המקרא, והשימוש בהם נתחדש במאה ה"ז בבחינת 'שכחו וחזרו'. אפילו אם היה כך, ברור שהשימוש המחודש הושפע מהשימוש הנפוץ והמגוון בסוגריים, בתרבות הכתיבה ההומניסטית בתקופת הרנסאנס בכלל, ובדפוס הכללי במאה ה"ז בפרט. זאת ועוד, כפי שראינו, אפשר שחכמי האומות נטלו חלק, במישרין או בעקיפין, גם בקבלת הטכניקה של 'שני הסוגריים' בהבאת חילופי נוסח בדפוס העברי. אשר לסימן הסוגריים המרובעים, הרי שמקורו לבטח במלאכת הדפוס הכללי.

השימוש בשני סוגי הסוגריים בפילולוגיה הקלאסית אכן נפוץ עד היום הזה, אולם באופן שונה; בדרך כלל המרובעים או המסולסלים משמשים להשמטות, והמזוותים משמשים להוספות.¹⁰⁶ לא זו אף זו, יש הבדל בולט וחשוב יותר בין השימוש הפילולוגי-ביקורתי בסוגריים בדפוס העברי ובין השימוש הדומה לו בתרבות הספר המערבית הכללית. בתולדות הספר הנדפס העברי מקובל היה להציע, בדרך כלל בסוגריים, את חילופי הנוסח ואת תיקוני הנוסח, בפנים הטקסט בצמידות לנוסח ה'מקובל', לאחריו או לפניו. לעומת זאת, במהדורות של טקסטים קלאסיים בדפוסים לועזיים, במיוחד במאתיים שנה האחרונות, תופעה זו נדירה למדי,¹⁰⁷ כיוון שבספרים הללו מובאים מרבית החילופים וההגהות בגוף הגיליון, בתור 'הערות שוליים'.

מן הראוי לבחון את דרכי השימוש בסוגריים בהבאת חילופי נוסח והגהות בהקשר רחב יותר של דרכי הצעת חילופים (הגהות, פירושים וכו') בכתב. מבחינת הקריאה (גם מבחינת הקורא וגם מבחינת המעתיק) חשוב הוא מיקומן של ההערות-הגהות הללו, ובייחוד המרחק בין ההגהות ובין קטע הטקסט שההגה מוסבת עליו. השיטות העיקריות במיקום ההגהות הן:

106. M. L. West, *Textual Criticism and Editorial Technique, Applicable to Greek and Latin* Texts, Stuttgart 1973, pp. 80–81. השוו את השימוש בסוגריים בזהר מהד' זולצבאך, לעיל הערה 97. בדרך זו משמשים הסוגריים הללו (המרובעים והמזוותים) במהדורות שונות של תפילות שהוגהו ובוארו בידי ד' גולדשמידט (סדר הקינות לתשעה באב, ירושלים תשכ"ח, עמ' טו; מחזור לימים נוראים, כרך א: ראש השנה, ירושלים תש"ל, עמ' נח). הסוגריים לסוגיהם אומצו בידי המהדיר, כנראה, הודות לבקיאותו בשפות ובספרויות הקלסיות. גם מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית (המבוסס על מאגר ממוחשב של הספרות העברית הקלסית, על-פי כתב-יד) משתמש אף הוא (כנראה) משנות השישים המאוחרות של המאה הקודמת לפחות) לעניין תיקוני המהדירים-המתקנים בסוגריים המסולסלים והמזוותים בדרך המתוארת לעיל, ואילו הסוגריים העגולים והמרובעים מציינים מחיקות והוספות בכתב-היד עצמו.

107. ראו למשל חילופי נוסח והגהות המובאים בסוגריים בפנים הטקסט בספרים הבאים, למשל: Proclus, *Successoris Platonici in Platonis theologiae*, Hamburg 1617, כאן הם מופיעים לעתים תכופות בסוגריים מרובעים; *Petri Scriverii collectanea veterum tragicorum [...]*, Leiden 1620; בסוגריים עגולים ומרובעים באופן בלתי עקיב; Isidorus, *De interpretatione divinae scripturae*, Paris 1638, p. 5.

א. בתוך הטקסט גופו; ב. בין השורות; ג. בשולי הגיליון; ד. בדפים אחרים של הספר, או בספר אחר. השיטות הללו, שהשימוש בהן היה תלוי גם בגודל העמוד, הקלף או הספר,¹⁰⁸ היו בשימוש בעידן כתבי-היד, ולכד משיטת רישום ההגהה בין השורות (השיטה השנייה)¹⁰⁹ הן המשיכו לשמש גם בעידן הדפוס.

השיטה הראשונה (א) שבה אנו מתמקדים הייתה מקובלת כבר בכתב היתדות.¹¹⁰ היא מוכרת גם מן הספרות היוונית העתיקה, ביחוד מן הפפירוסים,¹¹¹ וגם מן הספרות הנוצרית של ימי הביניים המוקדמים.¹¹² אשר לספרות ישראל, הרי שהתרגומים הארמיים משולבים לעתים קרובות בטקסט המקראי ומובאים פסוק פסוק אחרי המקור, או לפחות אחרי קטע מן המקור כדיבור המתחיל.¹¹³ בכתבי-יד של ספרי חז"ל נמצא ששתי מסורות נוסח מובאות בפנים, זו בצד זו.¹¹⁴ תופעה שכזו מאוד בספרי תפילה, בכתבי-יד ובדפוסים כאחד, היא הבאת

108. הזיקה בין הפורמט ובין מיקום ההגהות בולטת בספרים המודפסים וניכרת במיוחד בספר הלועזי. בפורמט גדול אפשר להציע הגהות והערות למיניהן בשני צדי הגיליון. ראו למשל ס' הזהר (קרימונה, ש"ט–ש"ך), שבו מודפסים חילופי הנוסח בגיליון עם ראשי תיבות 'ס' א' [=ספרים אחרים]. לעומת זאת, בפורמט קטן קשה בדרך כלל להדפיס את ההגהות בצדי הגיליון, ונוח יותר להדפיסן בתחתית העמוד או בחלק אחר של הספר.

109. על אודות טכניקה זו בעת העתיקה ראו מרטין, אופי הכתיבה, עמ' 160–162, 497, 500. גם בתקופת הדפוס יש דוגמאות מעטות לטכניקות מעין זו: O. Stählin, 'Editionstechnik', *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur* 12 (1909) pp. 396–397. הכול תלוי באופי הטקסט, בהיקפן ובאופיין של ההערות וההגהות. עם זה, רישומן בעמוד ולא בחלק אחר של הספר הוא בדרך כלל נוח וידידותי יותר לקורא. בשנת 1811 יעקב גרים משבח מישוה על כך שהביא את הערותיו בעמוד. ראו: M. Bernays, 'Zur Lehre von der Citaten und Noten', in: idem, *Schriften zur Kritik und Litteraturgeschichte*, Bd. IV, Berlin 1899, p. 343 (הפנה אליו: (A. Grafton, *The Footnote: A Curious History*, rev. ed., Cambridge, Mass. 1997, p. 1, n.1 E. Tov, *Textual Criticism of the Hebrew Bible*², rev. ed., Minneapolis 2001, pp. 275–276, notes 50, 54.

111. ראו הערת י"א (לודוויג) בלאו, 'המהדורה החדשה של ספרי במדבר וספרי זוטא' (מאמר ביקורת על מהד' הורוביץ, בהונגריה): *Magyar Zsidó Szemle* (1918), p. 74, וראו להלן בהערה 114.

112. החל בסוף המאה הח' באירלנד, בייחוד בכתבי-יד של תרגומי המקרא הלטיניים, מובאים חילופי נוסח זה בצד זה: P. Saenger, *Space Between Words, The Origins of Silent Reading*, Stanford 1997, p. 95.

113. בעדי הנוסח הקדומים (החל במאה הט' לכל המאוחר), ראו M. Klein, *Genizah Manuscripts of the Palestinian Targum to the Pentateuch*, 1986, vol. 1, pp. XXII, XXXVII. כאשר תרגום או פירושים כלשהם, כגון פירוש רש"י לתלמוד, משולבים עם 'דיבורי מתחיל', אי אפשר לשחזר את הטקסט המתורגם/המפורש בשלמותו. ולמעשה, 'דיבורי המתחיל' משולבים בתרגום או בפירוש, ולא התרגום/הפירוש משולב בדיבור. השוו מה שנכתב לעיל, ליד הערה 11.

114. בנוגע לכתב-יד ערפורט של התוספתא, ראו תוספתא זרעים, מהד' ש' ליברמן, נויארק תשט"ו, עמ' ט. סימן של נקודתיים (מעין סוף פסוק) מבדיל שם בין המילה ה'משובשת' ובין התיקון. סימן זה הוא אחד מסימני הפיסוק העתיקים ביותר, גם בתרבות הכתיבה הכללית, ראו תוראן, פרקי מבוא, עמ' 465–466, 528. אותו סימן 'סוגר' לפעמים את הנוסח החלופי מלפניו ואחריו, ראו הערה 64 לעיל. על כתב-יד

הוספות ונוסחאות שונות, מיוחדות לשבתות, לימים טובים וכו', בפנים הטקסט במקומן. ראינו לעיל שספרי תפילה קדומים יחסית, כגון זה של ר' שבתי סופר, שזמנו מתחילת המאה הי"ז, מביאים חילופי נוסח בפנים, זה לצד זה. ולבסוף, מן המאה הי"ט ואילך חילופי 'קרי-כתיב' מודפסים בגוף הטקסט זה אחר זה הם חזון נפרץ בדפוסי החומש.¹¹⁵

התופעות והדוגמאות הללו שונות זו מזו מהרבה בחינות, ודרושים מחקרים נוספים לבירור מקורותיו של נוהג טיפוגרפי זה (א), כמו גם לבירור שיעור הימצאותו בתולדות הספר העברי לפי תקופות, אזורים וכיו"ב. עם זאת, אין ספק שבהשוואה לספרים הלועזיים, הבאת תיקוני נוסח וחילופי בתוך הטקסט מצויה לאין ערוך יותר בספר העברי לאורך תולדותיו מאשר בספר הלועזי, וטכניקה זו אופיינית לו. כאשר מדפיסי הספר העברי החלו, כנראה בסוף המאה הי"ז, להשתמש בשיטת 'שני הסוגריים', הם הסתמכו על מסורת ארוכה בתולדות הספר העברי. שיטה זו מדויקת ומשוכללת יותר מקודמותיה, שבהן נהגו להביא שתי נוסחאות זו בצד זו, אך לעתים קרובות לא היה ניתן לדעת אם מדובר בנוסח חלופי סתם או בתיקון, ואם הנוסח המוקף בסוגריים או בסימנים אחרים, הוא העיקר או שנועד להשמטה.¹¹⁶

ההבדלים המעשיים בין הצגת ההגהות, ובפרט טקסטואליות, בפנים הספר לבין הצגתן במקום אחר אינם מבוטלים. ההבדל הראשון: ב'פנים' ניתן להביא נוסח חלופי אחד בלבד, ואילו במקום אחר אין למעשה הגבלה כמותית כזאת. ההבדל השני: ההגהה שבגוף הטקסט בולטת לעין הקורא, והקרבה של הנוסח המקורי או ה'משובש' לנוסח החלופי או ה'מתוקן' מאפשרת, ואף מחייבת, התייחסות להגהה תוך כדי הקריאה.¹¹⁷ ההבדל השני הוא יסודי

אשכנזי של ספרי במדבר, מן המאה הי"ג, ראו מ' כהנא, 'אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר', עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, ירושלים תשמ"ב, עמ' 25, 240–242. על נוהג זה בכתב-היד ההוא העיר הורוביץ במהדורותו (לייפציג, תרע"ז), עמ' XIV. ראו גם בהערה 111, לעיל. על מהד' ויניציה של ספרי במדבר, שאף בה מוצגות שתי מסורות נוסח זו בצד זו, ראו כהנא, שם, עמ' 30. ראו גם פסיקתא דרב כהנא, מהד' ש' בובר, ירושלים 1963, הקדמה, עמ' מה. בדוגמאות הללו לעתים אין כל סימן גרפי המבדיל בין שתי הנוסחאות ומצביע על המשובש או המיותר וכיו"ב, וגם לכך יש תקדימים בפירושים יוניים, ראו L. Mitteis and U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomathie der Papyrskunde*, I, Leipzig–Berlin 1912, p. XLVII.

115. דוגמה אחת, קדומה ויוצאת דופן, לנוהג טיפוגרפי זה היא מהדורה של תהלים, משלי, איוב ודניאל, מהד' יהודה גדליה, שאלוניקי רע"ה, שבה ה'קרי' במקום אחד (תהלים ט, יט) מובא באותיות מוקטנות, מיד אחרי ה'כתיב' בפנים, ראו גינסבורג, מבוא, עמ' 892, הערה 1. תחילתו של נוהג טיפוגרפי זה (שחילופי 'קרי-כתיב' מוצגים זה אחר זה) טעונה בדיקות נוספות, וראו גם מה שמואב להלן ליד הערה 119. המהדורה הראשונה שבה ה'קרי' מובא בשיטות בגיליון, היא מקראות גדולות הראשונה, ויניציה רע"ו–רע"ז, וראו גינסבורג, שם, עמ' 936.

116. ראו לעיל בסוף הערה 114.

117. נראה שהבדל מעשי זה משפיע, במידה מסוימת, גם על 'מעמדן' של ההגהות: הצבת חילוף הנוסח או תיקונו בצד נוסח הפנים, מעניקה לנוסח שבהגהה מעמד דומה ל'פנים', או אף מעמד גבוה ממנו. לעומת זאת, מעמדם של חילופי נוסח שממוקמים בגיליון במקום אחר, נחות ממעמד ה'פנים'. ייתכן שיש בתופעה

ומשמעותי לענייננו. תיקוני נוסח שבגוף הטקסט מתפקדים כהנחיות לביצוע, בדומה לאלו של מלחין או של מחזאי, והגהה בתוך הטקסט היא מעין 'קרי' שבמקרא. לעומת זאת, הגהה שאיננה סמוכה ממש לקטע שהיא מוסבת עליו, מיועדת יותר לעיון נפרד, ומונעת התייחסות אליה תוך כדי הקריאה הרצופה.

כאמור, הבאת חילופי נוסח והגהות בגוף הטקסט, ב'פנים', לא הייתה חידוש של ממש בתולדות הספר העברי בעידן הדפוס, ובפרט במאות הי"ז–י"ח. טכניקה זו משקפת שיטות טקסטואליות-ביקורתיות קדומות של חכמי ישראל והאומות, שנובעות – בין היתר – מאופן הלימוד ומצורכי הקריאה בקול. עם זאת, אין לשכוח שבעת העתיקה נסיבות שונות ושיקולים אחרים הולידו מגוון שיטות בהבאת החילופים וההגהות, שחלקן נזכרו לעיל. שיטה דומה ושיקולים דומים בנוגע לתיקוני טעויות כתיב במקרא ובספרי תפילה באו לידי ביטוי כבר ב'ספר חסידים':¹¹⁸

[...] וכן באותיות או בפסוקים שהקדים המאוחר ואיחר המוקדם לא יכתוב למעלה ב' א' אלא ימחק ויכתוב כסדר [...] וכן בתפילות וברכות שמתפללים בו מחמת שהתפלות שגורות בפיו יקרא כמו שרואה כתוב לפניו [...].

נמצאנו למדים, שבנוגע למקראות, לתפילות ולברכות לפחות, עדיף למחוק את הקטע המשובש ולכתוב אותו בצורתו הנכונה, בהמשך לשורה או מעליה, ולא להגיה אותו על-ידי אותיות סודרות מעל לשורה, משום שתיקון בדרך השנייה אינו בולט לעין ועלול להיעלם מעיני הקורא. המהדורה החשובה של סידור התפילה שהוהדרה בידי ר' שבתי סופר, שנזכרה לעיל, היא אחד הספרים המעטים שמגלים טפח מהגישה הטכנית שבהדפסת

זו כדי להסביר את המנהג האשכנזי המאוחר והתמוה, שהחל להתפשט בסוף המאה הי"ח לכל המוקדם, שלפיו מילים אחדות במקרא שיש לגביהן ספק טקסטואלי מסוים ו'קל' יחסית (בשני המקרים במגילת אסתר, למשל), נוהגים לקרוא בקריאה בציבור בשתי הגירסאות, זו אחר זו. ראו י"ש פנקובר, 'מנהג ומסורה – זכר עמלק בחמש או בשש נקודות', עיוני מקרא ופרשנות, כרך ד', בעריכת ר' כשר ואחרים, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 71–128, בייחוד עמ' 122–126. דומני שתופעה זו מתפרשת, באופן חלקי, על רקע התהליך שבו חילופי נוסח נתפסים יותר ויותר כחילופי נוהג, ומתייחסים אליהם כמו לחילופי נוסח בתפילה, עם כוונה לעשות פשרה ולצאת ידי חובת שתי הדעות או נוסחאות, בחינת 'נימרינהו כתרווייהו'. והשוו: ד' שפרבר, מנהגי ישראל, כרך א, ירושלים תשמ"ט, עמ' 39–45, בייחוד עמ' 43–45; כרך ב, שם תשנ"א, עמ' 23–41, בייחוד עמ' 23–37. מסתבר שתהליך זה מושפע מהעלאת הספרות הרבנית על הכתב, ובפרט מסידורי תפילה וספרים נדפסים אחרים שבהם הובאו חילופי נוסח למיניהם זה בצד זה. דפוסים כאלו היו נפוצים מאוד, כפי שראינו, כבר במאה הי"ח. והשוו סוף דברי המגיה של ס' שערי דורא המובאים לעיל, ליד הערה 53.

118. מהד' מרגליות, ס' תתפ (וראו גם ס' תתפא), עמ' תצב–תצג; מהד' ויסטינצקי, ס' תשי (ראו גם ס' תשיא), עמ' 184–185.

הספר. דוגמה לכך נמצאת בהצעת 'קרי־כתיב' בדפוס שתכנן, וכך הוא כותב בראשית המאה
הי"ז:¹¹⁹

... וגם אכתוב בפסוקי הקרי והכתיב אך אעשה בהיפך מן הדפוס שנדפס הכתיב
בפנים והקרי בחוץ על הגליון ואני אכתוב הקרי בפנים כדי שידעו המון בני ישראל
לקרות התיבה כתקונה והכתיב אכתוב בחוץ.

לא ברור בדיוק כיצד והיכן התכוון מחבר שורות אלה, לכתוב או להדפיס את צורות ה'כתיב'
'בחוץ'. שכן, בפועל היה זה תלמידו שהעלה את דבריו על הכתב, כנראה, שנים אחדות לאחר
כתיבת ההקדמות, והעיר על צורות ה'כתיב' בביאורים שבגיליונות. מכל מקום, הוא קבע
בדרך כלל את צורות ה'קרי' בפנים.¹²⁰ גם הבאת תיקוני הנוסח בסוגריים נובעת מהעדפת
המסורת ה'חיה' – שהייתה שגורה בפי ה'עם' – על פני הנוסח הנכון 'על הנייר'.
השימוש בסוגריים, ולא דווקא בשיטת 'שני הסוגריים', בהבאת חילופים והגהות למיניהם
ב'פנים' נובע מהצורך לקרב אותם לעיני הקורא. נוהג טיפוגרפי זה התקבל, כפי שראינו, לא
רק במקרא ובספרי תפילה,¹²¹ אלא גם בדפוסים הוזהר, בתלמודים ובכל ענפי הספרות העברית,
בעוד שהערות מסוגים אחרים, כגון ציוני מקורות, ביאורים וכדומה, שנועדו יותר לעיון ושהן
פחות חשובות לקריאה רציפה וללימוד הרגיל, נשארו בחוץ והושמו בגיליון.

119. הקדמה הכללית לסידור ר' שבתי הסופר, עמ' 10; סדור שבתי סופר, עמ' 7.

120. ראו סדור שבתי סופר, כך ד, עמ' כט, קצו (הערה לעמ' 71, ד"ה שת) ומה שצוין שם.

121. לדוגמה נוספת, ראו סדר תפלות כמנהג אשכנז ופולין, הנאו שפ"ח; מהד' צילום, רמת-גן תשנ"ד.

מחווה למנחם

אסופת מחקרים לכבוד מנחם חיים שמלצר

בעריכת

שמואל גליק, אוולין מ' כהן, אנג'לו מ' פיאטלי

בסיוע

מיכאל ראובני, אמיל שרייבר, סיני תוראן

הביאו לדפוס

שמואל גליק   אנג'לו מ' פיאטלי

ירושלים תשע"ט